

e-ISSN: 2667-6117

Yıl / Year: 2025

Cilt / Volume: 7

Sayı / No: 1

Eserin Türü /

Manuscript Type

Araştırma Makalesi

/ Research Article

DOI:

10.47136/asbuhfd.

1511528

AFRİKA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ İÇTİHATLARINDA HAKLARIN KORUNMASINA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR: ZORLUKLAR VE FIRSATLAR

Approaches to the Protection of Rights in the Jurisprudences of the African Court on Human Rights: Challenges and Opportunities

Amare T. CHEKOL*

Öz

Bu makale, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi tarafından Afrika Şartı'ndaki eksiklikleri gidermek ve Afrika genelinde insan haklarının korunmasını geliştirmek için kullanılan yaklaşımları incelemektedir. Afrika Mahkemesi, çekişmeli yargı alanında 342 davayı ele aldı ve kuruluşundan bu yana 223'ü hakkında nihai kararlar verdi. Bu makale, Afrika Mahkemesi'nin çekişmeli yargı yetkisinde benimsediği yaklaşımları analiz etmeyi, Mahkeme'nin karşılaştığı zorlukları ve fırsatları belirlemeyi ve Afrika insan hakları sistemini geliştirmenin yollarını önermeyi amaçlamaktadır. Makale, Mahkeme'nin hem uygulanabilir hukukları seçerken hem de Afrika Şartı'nda tanınan hakların normatif içeriğini belirlerken insan haklarını korumak için kullandığı çeşitli yaklaşımlarına odaklanmaktadır. Bu nedenle makalenin kapsamı, içtihatlarını analiz etmekle sınırlıdır. Makale, nitel araştırma metodolojisini kullanmakta, belge ve içtihat analizi yoluyla veri toplamaktadır. Afrika Mahkemesi tarafından içtihatlarında kullanılan çeşitli yaklaşımları vurgulamaktadır. Yaklaşımlar, boşlukları ve ortaya çıkan zorlukları ele alarak Mahkeme'nin insan haklarını koruma yeteneğini geliştirirken, aynı zamanda potansiyel yasal belirsizlikler ve üye devletlerden gelen direnişleri de beraberinde getirmektedir. Makale, bu zorlukların üstesinden gelmek ve Afrika'da insan haklarının korunmasına yönelik çerçeveyi güçlendirmek için potansiyel stratejiler sunmaktadır.

Abstract

This article investigates the approaches utilized by the African Court on Human and Peoples' Rights to address deficiencies within the African Charter and enhance human rights protection in Africa. Since its inception, the African Court has handled 342 cases in its contentious jurisdiction and provided final decisions on 223 of them. This article aims to analyze the approaches adopted by the African Court in its contentious jurisdiction, identifying the challenges and opportunities the Court faces and suggesting ways to enhance the African human rights system. The focus is on the Court's approach in selecting applicable laws and determining the normative content of rights recognized in the African Charter. The scope of the article is thus restricted to analyzing its jurisprudences. The article employs qualitative research methodology, gathering data through document and case-law analysis. It highlights various approaches used by the African Court in its jurisprudence. The approaches enhance the Court's ability to protect human rights by addressing gaps and emerging challenges but also introduce potential legal uncertainties and resistance from member states. The article presents potential strategies to overcome these challenges and strengthen the framework for human rights protection in Africa.

Makale Gönderim Tarihi / Received: 06.07.2024

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 01.05.2025

Hakem Değerlendirmesi / Peer Review: Çift kör hakem. Double peer-reviewed.

Anahtar Kelimeler / Keywords:

Afrika mahkemesi, Afrika mahkemesinin yaklaşımları, Afrika şartı, Afrika'da insan haklarının korunması, İnsan hakları ihlalleri

African court, Approaches of the African court, African charter, Protection of human rights in Africa, Human rights violations

Atıf / Citation:

T Chekol, Amare. "Afrika İnsan Hakları Mahkemesi İctihatlarında Hakların Korunmasına Yönelik Yaklaşımlar: Zorluklar Ve Fırsatlar." *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi* 7, no. 1 (2025) 59-91.

Yazar Bilgileri / Authors Information:

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Kamu Hukuku Doktora Programı Öğrencisi, amare.chekol@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8374-0191.

Teşekkür / Acknowledgments: Bulunmamaktadır

Finansal Destek / Financial Support: Finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Kurul Onayı / Ethics Committee Approval: Çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Yapay Zeka Araçlarının Kullanımı / Use of Artificial Intelligence: Yapay zeka araçlarından yararlanılmamıştır.

Extended Summary

The African Charter on Human and Peoples Rights (African Charter), which was adopted in 1981, is the foundational normative instrument for the protection of human rights in Africa. There are several features that make it distinct from other regional human rights instruments, including the incorporation of “peoples’ rights”, the placing of all generation of rights in a single document without making any distinction in their enforcement, the explicit inclusion of individual duties, the presence of claw-back clauses, and absence of derogation clause. Despite its holistic approach, the normative provisions of the African Charter are mostly inadequate both in terms the scope of the rights included and the way the rights are described. For example, the list of economic, social and cultural rights, which only include the right to work, health, property, education and family rights, is quite limited. As these rights are not exhaustively listed, there are therefore normative gaps. The widespread inclusion of claw-back clauses is also another problem impacting the normative contents of the rights included in the African Charter. This article therefore examines the approaches adopted by the African Court on Human and Peoples’ Rights (the African Court), which was established to complement the protective mandate of the African Commission on Human and Peoples’ Rights (the African Commission), to address these gaps. In this context, the African Court's approaches to determining the applicable laws and the normative content of the rights enshrined in the African Charter have been discussed.

Regarding the applicable laws, the African Court adopts a broad and flexible approach. For example, in certain cases, the African Court has adopted the approach that the African Charter should take precedence over other international instruments, considering their provisions only when deemed necessary. This approach was followed in cases such as *Mtikila v. Tanzania* and *Norbert Zongo and others v. Burkina Faso*. In others, such as in *Umuhoza v. Rwanda*, *Konate v. Burkina Faso*, *APDF and IHRDA v. Mali*, and *Abubakari v. Tanzania* cases, the African Court applied not only the African Charter but also other human rights treaties that the State in question had ratified. In a number of cases the African Court used other treaties to interpret the provisions of the African Charter. This was the situation in the *Nganyi and 9 others v. Tanzania*, *Jonas v. Tanzania*, and *African Commission v. Libya* cases. There have also been instances where the African Court relied solely on other human rights treaties, rather than the African Charter, to resolve cases. This was the case in the *Anudo v. Tanzania* judgment concerning the right to nationality, a right not explicitly recognized in the African Charter. This flexible approach by the Court enables it to harmonize regional human rights standards with international norms, effectively respond to emerging issues and contribute to the overall advancement of human rights in Africa.

In determining the normative contents of rights, the African Court also employed a variety of approaches, including the implied rights theory approach, the effective rule approach, the teleological approach, cross-referencing approach, cross-fertilization approach, and a victim-centered approach. The implied rights theory approach, which was applied in cases such as *Henerico v. Tanzania*, *Thomas v. Tanzania*, *Nganyi and 9 Others v. Tanzania*, and *Penessis v. Tanzania*, allows the African Court to provide protection for rights that are not explicitly recognized in the African Charter such as the right to an interpreter, the right to free legal aid and the right to nationality. The effective rule approach, which aims to give a treaty meaningful effect, was employed by the African Court in cases such as *Umuhoza v. Rwanda* and *Cheusi v. Tanzania*, where the Court ruled on the effect of withdrawing a declaration made under Article 34(6) of the African Court Protocol. The teleological approach, which allows for the interpretation of a treaty clause beyond its ordinary meaning so long as it aligns with the object and purpose of the concerned treaty, is another approach employed by the African Court in its jurisprudence. This was the situation, for example, in the *APDH v Côte d'Ivoire* and *African Commission v. Libyan* cases, where the Court applied the approach to determine jurisdiction and issue provisional measures. The other approaches frequently used by the African Court are the cross-referencing and cross-fertilization approaches. While the former approach allows the African Court to make reference to applicable principles and laws to determine the normative content of the rights included in the African Charter, the latter permits the Court to draw inspiration from the jurisprudence of other treaty bodies in making decisions. Accordingly, these approaches were used by the African Court in several cases, including *Umuhoza v. Rwanda*, *African Commission v. Kenya*, *Konate v. Burkina Faso*, and *Anudo v. Tanzania*. The final approach addressed in this article is the victim-centered approach. Employed by the

African Court in several cases, such as *Armand Guehi v. Tanzania*, *Thomas v. Tanzania*, *Zongo and others v. Burkina Faso* cases, and *Jonas v. Tanzania*, this approach advocates for the interpretation of a treaty in favor of victims. While these approaches could enable the African Court to fill gaps in the African Charter, respond to emerging human rights issues, and contribute to the progressive advancement of human rights standards in Africa, they could also create legal uncertainty, unpredictability, and judicial overreach.

Despite these extensive efforts, several factors, both legal and practical, are hindering the Africa Court's effectiveness in progressively advancing human rights in Africa. The first is the limited number of ratifications of the African Court Protocol by African Union member states, which restricts the Court's personal jurisdiction. The limited accessibility of the Court's jurisdiction to individuals and non-governmental organizations, due to the requirement of special declaration, is another problem affecting the African Court's effectiveness. The emerging trend of states withdrawing their special declaration accepting the Court's jurisdiction further worsens this limited accessibility problem. Other significant obstacles facing the African Court and hindering its ability to advance human rights in Africa include the low level of state adherence to its decisions, the African Commission's failure to fully utilize its unrestricted access to the Court's jurisdiction, its part-time working arrangement, and the absence of an independent body responsible for enforcing its decisions.

To enhance the African Court's effectiveness, it is therefore crucial to address these challenges. For instance, encouraging the widespread ratification of the African Court Protocol, encouraging states to make the required special declarations, and discouraging the withdrawal of such declarations are essential steps. Removing the special declaration requirement for activating the Court's jurisdiction, establishing a full-time working arrangement for the African Court, and creating an independent mechanism to ensure the effective implementation of the African Court's decisions are other essential measures. It is also essential for the African Commission to actively use its broad right of access to the African Court's jurisdiction, as this will give the Court further opportunities to develop its human rights jurisprudence. Finally, to support the African Court's effort in addressing the gaps in the African Charter, it is necessary to make the African Charter a living document by continually amending it or adopting supplementary protocols to establish a solid legal foundation for emerging and implied rights. By implementing these measures, it is possible to make the African Court a more effective protector of human rights in Africa.

GİRİŞ

Afrika'da insan haklarının korunmasına yönelik başlıca bölgesel araç olan Afrika Şartı'nın denetim organlarından biri olarak kurulan Afrika Mahkemesi, Afrika Komisyonu'nun koruyucu görevini tamamlamak ve güçlendirmek için kurulmuştur. Afrika Şartı, medeni ve siyasi hakları, ekonomik, sosyal ve kültürel hakları ve halkların haklarını içermesine rağmen, bu kategorilerdeki uluslararası kabul görmüş birçok hakkı ihmal eder veya tam olarak tanımaz. Örneğin, özel hayatın gizliliği hakkı, vatandaşlık hakkı, zorla çalıştırmama özgürlüğü, sendika kurma hakkı, barınma hakkı, beslenme hakkı, su hakkı, sosyal güvenlik hakkı ve yeterli bir yaşam standardına sahip olma hakkı gibi haklar için açık hükümlerden yoksundur.¹ Dolayısıyla bu çalışma, Afrika Mahkemesi'nin içtihatları aracılığıyla bu ihmalleri nasıl ele aldığını araştırmaktadır.

Bu çalışma, özellikle Afrika Mahkemesi'nin (kısaca "Mahkeme" olarak anılacaktır) kıta genelinde insan haklarının teşvik edilmesi ve ilerletilmesindeki önemli rolünü incelemektedir. Afrika Birliği (AfB)'nin insan hakları mimarisinin temel direklerinden biri olan Afrika Mahkemesi, hakları ihlal edilenler için yasal yollara başvurma imkânı sunarak ve adaleti sağlayarak birçok kişi için bir umut ışığı olarak hizmet vermektedir. Bu çalışma aynı zamanda, tatmin, iade, rehabilitasyon, tekrarlanmama garantileri ve tazminat dahil olmak üzere Mahkeme önünde mevcut olan çözüm yolları de detaylandırmaktadır. Ayrıca, Mahkeme'nin hem uygulanabilir hukukları seçerken hem de Afrika Şartı'nda tanınan hakların normatif içeriğini belirlerken insan haklarını korumak için kullandığı çeşitli

¹ Moussa Samb, "Fundamental Issues and Practical Challenges of Human Rights in the Context of the African Union," *Annual Survey of International and Comparative Law* 15, no. 1 (2009): 64. <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol15/iss1/5>.

yaklaşımları araştırmaktadır. Hakların normatif içeriği ile ilgili olarak, bu çalışma, Afrika Mahkemesi'nin zımni haklar teorisi, etkili kural yaklaşımı, teleolojik yaklaşım, çapraz referanslama yaklaşımı, çapraz aşılama yaklaşımı ve mağdur merkezli yaklaşım gibi yaklaşımlarının derinlemesine bir analizini sunmaktadır. Her yaklaşım, Mahkeme'nin gelişen içtihadını ve dinamik bir insan hakları anlayışına olan bağlılığını yansıtmaktadır. Afrika Mahkemesi'nin kararlarının uygulanmasını sağlamadaki rolü ve devletlerin uyumunu izlemek ve uygulamak için yürürlükte olan mekanizmalar hakkında bir tartışma da bu çalışmada ele alınmaktadır. Afrika Mahkemesi'nin etkinliğini artıracak veya kısıtlayacak çeşitli faktörlerin bir değerlendirmesi de bu çalışmada tartışılmaktadır.

I. AFRIKA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ'NİN ROLÜ VE YAKLAŞIMLARI

A. Afrika İnsan Hakları Mahkemesi'nin İnsan Haklarını Geliştirmedeki Rolü

Afrika devletlerinde insan haklarının Batı devletlerinde olduğu kadar önem kazanmadığı doğrudur.² Ayrıca, tüm Afrika devletlerinin Afrika Şartı'nı onayladığı ve diğer bazı insan hakları belgelerine yaygın destek sağladığı da tartışılmaz. Hathaway'ın haklı olarak belirttiği gibi, bir insan hakları antlaşması imzalamak, onun onaylanacağını garanti etmez. Aslında, daha az demokratik kurumlara sahip devletler, insan hakları söz konusu olduğunda kasvetli bir sicile sahip olmalarına rağmen antlaşmalar imzalamaya devam etmektedir.³

Afrika Mahkemesi, Afrika Komisyonu'ndaki ve dolayısıyla Afrika insan hakları sistemindeki çeşitli eksiklikleri gidermek için kurulmuştur. Afrika Mahkemesi'nin temel işlevi koruyucudur ve Afrika Komisyonu'nun koruyucu yetkisini tamamlamayı ve güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Afrika Komisyonu bir mahkeme değildir; daha ziyade, yasal olarak bağlayıcı olmayan tavsiyelerde bulunan bir denetim organıdır. Bulguları, Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Komitesi'nin görüşlerine benzer ikna edici bir otoriteye sahiptir.⁴ Bu husus, Afrika Komisyonu'nun, diğerlerinin yanı sıra, Afrika Şartı'na taraf herhangi bir devlet tarafından insan hakları ihlallerini iddia eden başvuruları alma ve değerlendirme yetkisine sahip olmasına rağmen geçerlidir. Sonuç olarak, Afrika'da insan haklarının teşviki ve korunmasını ilerletme olasılığı, Afrika Komisyonu'nun koruyucu rolünü tamamlamak için açık yetkiye sahip bir Afrika Mahkemesinin kurulmasıyla artırılmıştır.⁵ Viljoen'in haklı olarak belirttiği gibi, Mahkeme, yargısal (ve dolayısıyla kesin olarak bağlayıcı) kararlar alma olasılığını sağlayarak, Afrika Komisyonu'nun yarı-yargısal yetkisine önemli bir boyut katmaktadır.⁶ Bu nedenle mahkeme, bağlayıcı kararlar vererek, kıta genelinde insan hakları standartlarının uygulanmasına katkıda bulunmaktadır.

Ayrıca, Afrika Komisyonu, Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 5(1) maddesi uyarınca Afrika Mahkemesi'ne dava sunmaya yetkili organlardan biridir. Bu Afrika Komisyonu'na, bir devletin bulgularına uymadığı bir davayı havale etme şansı verir. Başka bir deyişle, Afrika Komisyonu, kararlarının ilgili devlet tarafından uygulanmamasıyla başa çıkmak için Mahkeme'yi kullanma fırsatına sahip olacaktır. Böylece Afrika Mahkemesi, Komisyon'un tavsiye niteliğindeki bulgularını yasal olarak bağlayıcı kararlara dönüştürme ve kıtada insan haklarının etkin bir şekilde korunmasına katkıda bulunma şansına sahip olacaktır. Aslında, 2020 Afrika Komisyonu'nun Usul Kuralları, davaların Afrika Mahkemesine havale edilmesi için çok daha dar bir yaklaşım benimsemiştir. Afrika Komisyonu'nun

² Jan Eckel, "The Rebirth of Politics from the Spirit of Morality: Explaining the Human Rights Revolution of the 1970s", iç. *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s*, ed. Jan Eckel ve Samuel Moyn, (University of Pennsylvania Press, 2013), 238.

³ Oona A. Hathaway, "Why Do Countries Commit to Human Rights Treaties?," *The Journal of Conflict Resolution* 51, no. 4 (2007): 571. <https://doi.org/10.1177/0022002707303046>.

⁴ Rachel Murray, "Decisions by the African Commission on Individual Communications under the African Charter on Human and Peoples' Rights," *The International and Comparative Law Quarterly* 46, no. 2 (1997): 428. <https://doi.org/10.1017/S0020589300060498>.

⁵ Malcolm Evans and Rachel Murray, eds., *The African Charter on Human and Peoples Rights: The System in Practice 1986-2006*, 2nd edition (Cambridge University Press, 2008), 41.

⁶ Frans Viljoen, "Understanding and Overcoming Challenges in Accessing the African Court on Human and Peoples' Rights," *International and Comparative Law Quarterly* 67, (2018): 64. <https://doi.org/10.1017/S0020589317000513>.

2010 Usul Kuralları uyarınca bir davayı havale etmek için kullanabileceği dört senaryoyu içermiyordu. Bu nedenle, Afrika Komisyonu'nun hangi özel koşullar altında bir davayı Afrika Mahkemesine havale edeceği belirsizdir. Usul Kuralları, Afrika Komisyonu'nun, kabul edilebilirlik kararını vermeden önceki herhangi bir aşamada, davalı devletin Mahkeme Protokolünü onaylamış olması koşuluyla, ele aldığı başvuruyu Afrika Mahkemesine havale edebileceğini yinelemektedir.⁷

Keza, Mahkeme'ye, ilgili devletler tarafından onaylanan diğer ilgili insan hakları belgeleri hakkında bağlayıcı kararlar vermesi için verilen genişletilmiş yetki, Mahkeme'nin kıtadaki insan haklarını koruma rolünü daha da artırmasını sağlayacaktır. Afrika Mahkemesi'nin bu yetkisi, çeşitli insan hakları antlaşmaları kapsamında antlaşma denetim organlarına verilenin çok ötesindedir, çünkü bu organların bağlayıcı kararlar alma yetkisi yoktur. Bu nedenle, Mahkeme, ilgili insan hakları belgelerinde yer alan hakların yorumlanması ve uygulanması konusunda Afrika Komisyonu da dahil olmak üzere antlaşma denetim organlarından potansiyel olarak daha büyük bir etkiye sahiptir.⁸ Bu durum, Mahkeme'nin Afrika Şartı'nda özel olarak belirtilmeyen haklar için, bu hakların ilgili devletler tarafından onaylanan başka bir ilgili insan hakları antlaşmasında bulunması durumunda koruma sağlayabileceği ihtimaliyle daha da güçlendirilmektedir.

Dahası, Heyns ve Viljoen'in doğru bir şekilde belirttiği gibi, insan hakları antlaşması denetim mekanizmalarının etkinliği çoğunlukla uygun denetim organının kararlarının ve bulgularının ulusal hukuk sistemleri üzerindeki etkisine bağlıdır. Bu büyük ölçüde antlaşma denetim organının kararlarının niteliğine bağlıdır. Antlaşma denetim organlarının kararlarının devletler için yasal olarak bağlayıcı olmadığına dair genel bir algı vardır.⁹ Ancak, Afrika Mahkemesi gibi bazı antlaşma denetim organları yargı yetkisine sahip olduğundan ve bulguları ve gözlemleri resmi olarak bağlayıcı olmayan Afrika Komisyonu'nun aksine bağlayıcı kararlar verdiğinden, durum her zaman böyle değildir. Bu tür kararlar, taraf devletlerin ulusal düzeyde insan haklarını geliştirme ve yasal veya kurumsal reformlara ilham verme çabalarını destekleyecektir. Aynı zamanda, ulusal yasaları yorumlamalarına yardımcı olarak ulusal mahkemeleri de etkileyebilir.

Afrika Mahkemesi'nin, Afrika Şartı'nın ve diğer ilgili onaylanmış insan hakları belgelerinin tek tip uygulanması için standartlar belirlemedeki rolü göz ardı edilmemelidir. Normalde, Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 30. maddesinde yer alan "...taraf oldukları her davada hükme uymayı taahhüt ederler..." hükmünden de anlaşılacağı üzere, Afrika Mahkemesi'nin kararı sadece taraflar için bağlayıcıdır. Bununla birlikte, Enabulele'nin doğru bir şekilde belirttiği gibi, bir mahkemenin kararının davanın tarafları için bağlayıcı olmasının, davanın tarafı olmayanlar için hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmediğini belirtmek önemlidir. Bu durum, özellikle mahkemenin hem tarafları hem de davaya taraf olmayanları bağlayan bir belge altında kurulduğu durumlarda geçerlidir. Uluslararası mahkemelerin içtihadı sadece doğrudan davalı devleti bağlasa da bir davadaki asıl kararın ötesine geçen belirli bir bulaşıcı niteliğe sahiptir. Bu, kararlarda benimsenen yorumların mahkeme rejimi içinde yorumlanan belgeye içselleştirilmesi ve/veya nihayetinde (kademeli olarak da olsa) içtihadının mahkeme rejimi ve yorumlanan araç dışında uluslararasılaştırılması yoluyla başarılabilir.¹⁰

Afrika Mahkemesi, ulusal mekanizmaların insan hakları ihlallerini ele alamadığı durumlarda mağdurlar için bir güvenlik ağı rolü oynamaktadır. Afrika Mahkemesi'nin bireyler ve STK'lar için erişilebilirliğinin kısıtlı olmasına rağmen, mahkemenin yargı yetkisine sahip olduğu ve ulusal düzeyde hukuk yolu bulamayan devletlerden gelen şikayetçiler için önemli bir başvuru yoludur. Başka bir deyişle, Afrika Mahkemesi, insan hakları ihlallerinin mağdurlarına, söz konusu bir devletin insan hakları

⁷ Rules of Procedure of African Commission, 2020, Kural 130(1).

⁸ Yakaré-Oulé (Nani) J Reventlow ve Rosa Curling, "The Unique Jurisdiction of the African Court on Human and People's Rights: Protection of Human Rights Beyond the African Charter," *Emory International Law Review* 33, no. 2 (2019): 207-208. <https://scholarlycommons.law.emory.edu/eilr/vol133/iss2/1>.

⁹ Rosanne van Alebeek ve Andre Nollkaemper, "The Legal Status of Decisions by Human Rights Treaty Bodies in National Law," iç. *UN Human Rights Treaty Bodies: Law and Legitimacy*, eds. Helen Keller ve Gier Ulfstein (New York: Cambridge University Press, 2012), 372-373. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139047593>.

¹⁰ Amos O, Enabulele, "Incompatibility of national law with the African Charter on Human and Peoples' Rights: Does the African Court on Human and Peoples' Rights have the final say?," *African Human Rights Law Journal* 16, no. 1 (2016): 10. <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2016/v16n1a1>.

ihlallerinin mağdurları için uygun iç hukuk yollarını sağlayamadığı veya sağlamak istemediği durumlarda tazminat talep etmeleri için ek yol sağlayarak ulusal hukuk sistemlerini destekleyecektir. Bunu yaparak, Afrika Mahkemesi mağdurlara adalet sağlayabilecek ve gelecekteki ihlalleri caydırabilecektir. Bu da kıtadaki insan haklarının korunmasını güçlendirir ve hesap verebilirliği teşvik edebilecektir.

B. Afrika İnsan Hakları Mahkemesi'nin İnsan Haklarının Korunmasına Yönelik Yaklaşımları

1. Mahkemenin Uygulanacak Hukuka Yaklaşımı

Afrika Mahkemesi konu bakımından geniş yetkiye sahiptir. Afrika Mahkeme Protokolü'nün 3(1) maddesinde belirtildiği gibi, Mahkeme, Afrika Şartı'nın yanı sıra ilgili devlet tarafından onaylanan diğer insan hakları antlaşmalarının yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin tüm davalar ve anlaşmazlıklar üzerinde yargı yetkisine sahiptir. Aynı Protokol'ün, Afrika Şartı'na ek olarak, Mahkeme'nin devlet tarafından onaylanan herhangi bir ilgili insan hakları belgesini hukuk kaynağı olarak kullanabileceğini belirten 7. maddesinden de benzer bir yorum çıkarılabilir. Bu da Mahkeme'nin sadece Afrika Şartı üzerinde değil, aynı zamanda diğer insan hakları belgeleri üzerinde de yargı yetkisine sahip olmasını sağlamaktadır. Bu durum, Afrika Mahkemesi tarafından kendisine getirilen birkaç davada gösterilmiştir. Örneğin, *Peter Joseph Chacha/The United Republic of Tanzania davasında*, Mahkeme, ihlal edildiği iddia edilen haklar Afrika Şartı veya ilgili devlet tarafından onaylanan diğer herhangi bir insan hakları belgesi tarafından korunduğu sürece, Mahkeme'nin bu konuda yargı yetkisine sahip olacağını belirtmiştir.¹¹ Mahkeme, *African Commission on Human and Peoples' Rights/Republic of Kenya davasında* da aynı şeyi yinelemiştir.¹²

Ancak bu husus, Afrika Mahkemesinin konu bakımından yetkisi üzerinde herhangi bir kısıtlama olmadığı anlamına gelmez. En az iki ana kısıtlama vardır: birincisi, ilgili antlaşmanın ilgili devlet tarafından onaylanması gerekir. İkincisi, ilgili antlaşmanın insan hakları belgesi olması gerekir. "Onaylanmış" teriminin kullanılması, atıfta bulunulan belgelerin yalnızca beyanlar veya diğer bağlayıcı olmayan yasal metinler veya belgeler değil, antlaşmalar olması gerektiğini ima edilmektedir.¹³ Bu husus, Mahkeme tarafından *Actions Pour la Protection des Droits de l'Homme/Côte d'Ivoire* davasında onaylanmıştır. Bu davada Mahkeme, "davalı devletin Afrika Demokrasi, Seçimler ve Yönetişim Şartı ile Çatışma Önleme, Yönetim, Çözüm, Barışı Koruma ve Güvenlik Mekanizmasına İlişkin Protokol'e Ek olarak Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu Demokrasi ve İyi Yönetişim Protokolü'ne taraf olmasına rağmen, bu iki belgenin Afrika Mahkeme Protokolü'nün 3. maddesi anlamında insan hakları belgeleri olup olmadığını kendisinin tatmin etmesi gerektiğini" belirtmiştir.¹⁴ Kısıtlamalara rağmen, Afrika Mahkemesi yine de Afrika Komisyonu ve diğer iki bölgesel insan hakları mahkemesi olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nden çok daha geniş bir konu bakımından yetkisine sahiptir. Bu son iki mahkemenin yargı yetkileri, sırasıyla Avrupa İnsan

¹¹ African Court on Human and Peoples' Rights, *Peter Joseph Chacha v. The United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 003/2012, Ruling, Mart 28, 2014, para. 114.

¹² African Court on Human and Peoples' Rights, *African Commission on Human and Peoples' Rights/Republic of Kenya*, Başvuru No. 006/2012, Judgment, Mayıs 26, 2017, para. 51. Bu konuda ayrıca bkz. African Court on Human and Peoples' Rights, *Alex Thomas v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 005/2013, Judgment, Kasım 20, 2015, para. 45; ve African Court on Human and Peoples' Rights, *Mohamed Abubakari v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 007/2013, Judgment, Haziran 3, 2016, para. 28.

¹³ Viljoen, Frans, "A Human Rights Court for Africa, and Africans," *Brooklyn Journal of International Law* 30, no. 1 (2004): 44. <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol30/iss1/1>.

¹⁴ African Court on Human and Peoples' Rights, *Actions Pour la Protection des Droits de l'Homme v. Côte d'Ivoire*, Başvuru No. 001/2014, Judgment, Kasım 18, 2016, para. 48-49.

Hakları Sözleşmesi ve Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin konularla sınırlıdır.¹⁵

Afrika Mahkemesine bu kadar geniş bir konu bakımından yetkisinin verilmesi, bazı bilim adamları tarafından sorunlu olarak kabul edilir çünkü bunun forum alışverişini teşvik edeceğine ve farklı antlaşma denetim organları arasında çelişkili içtihatlar yol açacağına inanırlar.¹⁶ Ayrıca, Afrika Mahkemesinin çalışmalarını, belirli ve açık bir konu yargı yetkisine sahip olan antlaşma denetim organlarından daha karmaşık ve daha az öngörülebilir hale getirebilir. Heyns'in önerdiği gibi, bu geniş konu bakımından yetkisi, Protokol'ün ve diğer insan hakları antlaşmalarının onaylanması üzerinde de olumsuz bir etkiye sahip olacaktır.¹⁷ Bunun nedeni, örneğin, bireylerin normalde bireysel başvuruların sunulmasını yasaklayan insan hakları antlaşmalarına dayanarak dava açmalarına izin vereceği için geçerlidir.

Geniş yargı yetkisine rağmen, Mahkeme'nin bu tür konu bakımından yetkisinin kullanılmasındaki yaklaşımı tam anlamıyla tutarlı değildir. Bu durum, Mahkeme tarafından karara bağlanan çeşitli davalardan açıkça görülmektedir. Örneğin, *Christopher Mtikila/The United Republic of Tanzania* davasında, başvuranlar, Tanzania Anayasası'nın seçimlere katılmak için gereken niteliklere ilişkin değişikliklerinin yasallığını sorgulamışlardır. Değişiklikler, cumhurbaşkanlığı, parlamento ve yerel seçimler için tüm adayların bir siyasi parti tarafından desteklenmesini veya bir siyasi partinin üyesi olmasını şart koşarak bağımsız adayların seçimlere katılmasını imkânsız hale getirmiştir. Bu nedenle başvuranlar, bunun kendi ülkesinin hükûmetine özgürce katılma ve hem Afrika Şartı hem de MSHUS uyarınca kanun önünde eşitlik haklarını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir.¹⁸ Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın ilgili hükümleri uyarınca iddia edilen ihlalleri değerlendirdikten sonra, diğer antlaşmaların uygulanmasını dikkate almayı gerekli görmemektedir.¹⁹ Mahkeme, bir kimsenin davasının yetkili ulusal mahkemeler tarafından görülme hakkının ihlal edildiği iddiasını değerlendirirken Zongo davasında da benzer bir tutum sergilemiştir. Mahkeme'nin bu davadaki kararı, Afrika Şartı'nın taraflarca ileri sürülen diğer uluslararası belgelere göre öncelikli olması gerektiğini ve içeriklerinin yalnızca gerektiğinde gelmesi gerektiğini göstermektedir.²⁰

Yukarıda belirtilen davalardan farklı olarak, Afrika Mahkemesi'nin sadece Afrika Şartı'nı değil, aynı zamanda söz konusu devletin onayladığı diğer insan hakları antlaşmalarını da uyguladığı davalar vardır. Örneğin, *Umuhoza* davasında Mahkeme, adil yargılanma hakkının unsurları olarak masumiyet karnesi hakkına²¹ ve ifade özgürlüğü hakkına getirilebilecek sınırlamalara ilişkin konularda karar verirken hem Afrika Şartı'nı hem de MSHUS'u kullanmıştır.²² Benzer bir yaklaşım Afrika Mahkemesi tarafından *Konate* davasında da kullanılmıştır. Bu davada başvuran, davalı devletin, Afrika Şartı, MSHUS ve davalı devletin taraf olduğu Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nun Revize Edilmiş Antlaşması da dahil olmak üzere çeşitli antlaşmalarla korunan ifade özgürlüğü hakkını ihlal

¹⁵ Adamantia Rachovitsa, "On New 'Judicial Animals': The Curious Case of an African Court with Material Jurisdiction of a Global Scope," *Human Rights Law Review* 19, (2019): 256. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngz010>.

¹⁶ Christof Heyns, "The African Regional Human Rights System: In Need of Reform?," *African Human Rights Law Journal* 2, no. 1 (2001): 167; Frans Viljoen, *International Human Rights Law in Africa*, (Oxford University Press, 2012), 438.

¹⁷ Heyns, "The African Regional Human Rights System", 167.

¹⁸ African Court on Human and Peoples' Rights, *in the Consolidated Matter of Tanganyika Law Society and the Legal and Human Rights Centre, and Reverend Christopher R. Mtikila v. The United Republic of Tanzania*, Başvuru Numaraları 009/2011, 011/2011, Haziran 14, 2013, para. 93.

¹⁹ *In the Consolidated Matter of Tanganyika Law Society and the Legal and Human Rights Centre, and Reverend Christopher R. Mtikila v. The United Republic of Tanzania*, para. 123.

²⁰ African Court on Human and Peoples' Rights, *Norbert Zongo and others v. Burkina Faso*, Başvuru No. 013/2013, Judgment, Mart 28, 2014, para. 118 ve 157.

²¹ African Court on Human and Peoples' Rights, *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Başvuru No. 003/2014, Judgment, Kasım 24, 2017, para. 82-83.

²² *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 130-163.

ettiğini iddia etmiştir.²³ İddiayı değerlendirdikten sonra Mahkeme, davalı devletin sadece Afrika Şartı değil, aynı zamanda MSHUS ve Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nun Revize Edilmiş Antlaşması kapsamındaki ifade özgürlüğü hakkına ilişkin yükümlülüğünü yerine getirmediğine karar vermiştir.²⁴ Benzer bir yaklaşım, Afrika Mahkemesi tarafından *APDF and IHRDA/Republic of Mali* davasında da kullanılmıştır. Bu davada, başvuran, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın Kadımların Haklarına İlişkin Protokolü, Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Şartı ve Kadımlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin çeşitli hükümlerinin ihlal edildiğini iddia etmiştir.²⁵ Afrika Mahkemesi iddiayı incelemiş ve davalı devletin yalnızca AfB'nden kaynaklanan insan hakları antlaşmalarını değil, aynı zamanda BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ni de ihlal ettiğini tespit etmiştir.²⁶ Benzer bir yaklaşımın benimsendiği diğer dava ise *Mohamed Abubakari/United Republic of Tanzania*'dır. Bu davada başvuran, davalı devletin ulusal mahkeme yargılaması sırasında adil yargılanma hakkını ihlal ettiğini iddia ederek silahlı soygundan mahkumiyetine ve otuz yıl hapis cezasına çarptırılmasına yol açmıştır.²⁷ Afrika Mahkemesi iddia edilen ihlali değerlendirmiş ve davalı devletin hem Afrika Şartı'nın 7. maddesini hem de MSHUS'un 14. maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir.²⁸

Afrika Mahkemesi'nin, davanın taraflarından hiçbiri bunlara atıfta bulunmamasına rağmen, ilgili devletin Afrika Şartı'na ek olarak onayladığı insan hakları antlaşmalarına dayandığı davalar da olmuştur. *Alex Thomas/United Republic of Tanzania* davası buna iyi bir örnektir. Bu davada, silahlı soygun suçundan otuz yıl hapis cezasına çarptırılan başvuran, Afrika Şartı uyarınca adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini iddia ederek Afrika Mahkemesine şikâyetle bulunmuştur. Başvuranın, davalı devletin taraf olduğu MSHUS'un ihlal edildiğini iddia etmemesine rağmen, Afrika Mahkemesi kendi inisiyatifleriyle adil yargılanma hakkının iddia edilen ihlallerini değerlendirmek için MSHUS'u kullanmış ve hem Afrika Şartı'nın hem de MSHUS'un ihlal edildiğini tespit etmiştir.²⁹

Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın hükümlerini yorumlamak için birçok kez başka antlaşmalar kullanmıştır. Bunun dikkate değer bir örneği, *Wilfred Onyango Nganyi ve diğer 9 kişi/United Republic of Tanzania* davasıdır. Bu davada, Afrika Mahkemesi, başvuranlara adli yardım sağlanmamasının, Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi kapsamında güvence altına alınan adil yargılanma haklarını ihlal edip etmediğini belirlemek için MSHUS'un 14(3d) maddesini yorumlayıcı bir araç olarak kullanmıştır.³⁰ Benzer bir yaklaşım, adil yargılanma hakkının ihlal edildiği iddiasının ileri sürüldüğü *Christopher Jonas/United Republic of Tanzania* davasında da benimsenmiştir. Bu davada başvuran, avukat tarafından temsil edilme hakkının davalı devlet tarafından ihlal edildiğini iddia etmiştir. Afrika Mahkemesi, bu iddianın esasını belirlerken, MSHUS'un 14(3d) maddesini uygulayarak herkesin savunma hakkını Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi ile güvence altına alındığı şeklinde yorumlamıştır. Buna göre, Mahkeme, davalı devletin, ağır ceza ile cezalandırılabilir ciddi bir suçtan dolayı kovuşturma ile karşı karşıya olan yoksul bir kişi olan başvurana tüm yasal süreç boyunca ücretsiz hukuki yardım

²³ African Court on Human and Peoples' Rights, *Lohe Issa Konate v. Burkina Faso*, Başvuru No. 004/2013, Judgment, Aralık 5, 2014, para. 9 ve 12.

²⁴ *Lohe Issa Konate v. Burkina Faso*, Judgment, para. 170.

²⁵ African Court on Human and Peoples' Rights, *Association Pour le Progres et la Defense des Droits des Femmes Maliennes (APDF) and the Institute for Human Rights and Development in Africa (IHRDA) v. Republic of Mali*, Başvuru No. 046/2016, Judgment, Mayıs 11, 2018, para. 9.

²⁶ *Association Pour le Progres et la Defense des Droits des Femmes Maliennes (APDF) and the Institute for Human Rights and Development in Africa (IHRDA) v. Republic of Mali*, Judgment, para. 125.

²⁷ *Mohamed Abubakari v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 4.

²⁸ *A Mohamed Abubakari v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para.142 (viii-ix).

²⁹ *Alex Thomas v United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 157 ve 161(vii).

³⁰ African Court on Human and Peoples' Rights, *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 006/2013, Judgment, Eylül 28, 2017, para. 165.

sunmayarak Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesini ihlal ettiğini tespit etmiştir.³¹ Afrika Mahkemesi, *African Commission on Human and Peoples' Rights/Libya* davada da benzer bir yaklaşım kullanmıştır. Bu dava, Afrika Komisyonu'nun Afrika Mahkemesi'ne sunduğu üç davadan biridir³² ve Afrika Mahkemesi'nin ilk varsayılan hükmüyle sonuçlanmış davadır. Bu davada Komisyon, Libya'nın Saif al-Islam Kadhafi'yi tecrit altında tutarak ve yasal temsile erişim izni vermeyerek Afrika Şartı'nın 6. ve 7. maddelerini ihlal ettiğini iddia etmiştir.³³ Afrika Mahkemesi, iddiayı analiz etmek için madde 9 ve madde 14(1) dahil olmak üzere MSHUS'un ilgili hükümlerinin yanı sıra 1988'de BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen Herhangi Bir Biçimde Gözaltı veya Hapis Cezası Altındaki Tüm Kişilerin Korunmasına İlişkin İlkeler Bütününü kullandı ve Libya'nın Afrika Şartı'nın 6. ve 7. maddelerini ihlal ettiğini tespit etmiştir.³⁴

Bazı durumlarda, Afrika Mahkemesi kendisine sunulan bir davayı sadece uluslararası insan hakları belgelerini kullanarak çözmüştür. Afrika Şartı'nda açıkça tanınmayan vatandaşlık hakkı ile ilgili olarak *Anudo davasındaki* durum budur. Mahkeme'nin bu davada doğru bir şekilde belirttiği gibi, vatandaşlık hakkı da MSHUS'un herhangi bir hükmünde açıkça yer almamaktadır.³⁵ Sonuç olarak, davalı devletin başvuranın vatandaşlık hakkından keyfi olarak mahrum bırakıp bırakmadığını belirlemek için Afrika Mahkemesi İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni kullanıp bunun 15(2) maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir.³⁶ Ayrıca, davalı devletin başvurucuyu sınır dışı etme şekli, Afrika Mahkemesinin MSHUS'un 13. maddesinin ihlal edildiğine karar vermesine yol açmıştır.³⁷

2. Hakların Normatif İçeriğine İlişkin Mahkemenin Yaklaşımı

a. Zımni Haklar Teorisi Yaklaşımı (Implied Rights Theory Approach)

Daha radikal bir kapsamlı yorumlama tekniği olan bu yaklaşım, antlaşma denetim organının, bir antlaşma metninde açıkça listelenmeyen hakları geliştirmesine ve korumasına izin verecektir.³⁸ Bu yaklaşım, birçok antlaşma denetim organının düzenli olarak kullandığı bir yaklaşımdır. Örneğin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, *Airey/Ireland* davasında bunu kullanmıştır. Bu davada, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, başvurucunun Sözleşme'nin 6(1) maddesinde güvence altına alınan adil yargılanma hakkının, yasal temsil için ödeme yapamaması nedeniyle kendisini ulusal bir mahkeme önünde gerektiği gibi temsil etmesini engellediği için ihlal edildiğine karar vermiştir.³⁹

Afrika Komisyonu da Afrika Şartı'nda gıda ve barınma haklarının tanınmasına ilişkin zımni bir haklar teorisi geliştirmiştir. Komisyon'un *SERAC/Nigeria* davasına ilişkin bulgularında durum budur. Bu davada, Nijerya hükümeti, Ogoni halkının sağlık, temiz çevre, servetlerini ve doğal kaynaklarını, mülklerini ve yeterli konutlarını özgürce elden çıkarma haklarını ihlal etmekle suçlanmıştır. Bu davada Komisyon, barınma hakkı ve gıda hakkının Afrika Şartı'nda açıkça öngörülmemesine rağmen, bu hakların Afrika Şartı'nda zımnen korunduğunu savunmuştur. Mahkeme, bu hakların, ulaşılabilir en iyi

³¹ African Court on Human and Peoples' Rights, *Christopher Jonas v. United Republic of Tanzania*, Başvuru 011/2015, Judgment, Eylül 28, 2017, para. 75-78.

³² Diğerleri için ise bkz. *African Commission on Human and Peoples' Rights v. The Republic of Kenya*, Başvuru No. 006/2012; ve *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya*, Başvuru 004/2011.

³³ African Court on Human and Peoples' Rights, *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Libya*, Başvuru 002/2013, Judgment, Haziran 3, 2016, para. 9.

³⁴ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Libya*, Judgment, para. 82-83, 89, 92, ve 97 (iv).

³⁵ African Court on Human and Peoples' Rights, *Anudo Ochieng Anudo v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 012/2015, Judgment, Mart 22, 2018, para. 76.

³⁶ *Anudo Ochieng Anudo v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 88.

³⁷ *Anudo Ochieng Anudo v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 106.

³⁸ Shai Dothan, "The Three Traditional Approaches to Treaty Interpretation: A Current Application to the European Court of Human Rights," *Fordham International Law Journal* 43, no. 3 (2019): 773. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3241331>.

³⁹ European Court of Human Rights, *Airey v. Ireland*, Başvuru No. 6289/73, Judgment, Ekim 9, 1979, para. 26-28.

ruh ve beden sağlığından yararlanma hakkını (Madde 16), mülkiyet hakkını (Madde 14), aileye tanınan korumayı (Madde 18/1/) ve yaşam hakkını (Madde 4) koruyan hükümler kapsamında değerlendirilebileceğini ileri sürmüştür. Buna göre Komisyon, Afrika Şartı'nın 4, 14, 16 ve 18(1) maddelerinin ihlal edildiğini tespit ederken, Nijerya hükümetinin barınma hakkını ve gıda hakkını da ihlal ettiğini tespit etmiştir.⁴⁰ Komisyon bu nedenle zımni haklar teorisine başvurmuş ve gıda ve barınma haklarını kapsayacak şekilde açıkça garanti edilen sosyo-ekonomik hakların sınırlı kapsamını genişletmiştir.⁴¹

Bu yaklaşım, Afrika Mahkemesi tarafından kendisine sunulan birçok davada, çoğunlukla da adil yargılanma hakkına ilişkin davalarda, benimsenmiştir. Örneğin, tercüman sağlama hakkı Afrika Şartı'nda açıkça tanınmamıştır. Bununla birlikte, Afrika Mahkemesi, *Gozbert Henerico* davasında adil yargılanma hakkını ele alırken bu hakkı (tercüman sağlama hakkını) Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi kapsamında okumuştur. Bu davada Mahkeme şunları ifade etmiştir:

*Bu davada, Mahkeme, Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi'nin bir tercüman tarafından yardım alma hakkını açıkça sağlamasa da bu maddenin MSHUS'un 14(3a) maddesi ışığında yorumlanabileceğini belirtmiştir. Bu madde, herkesin ... (a) hakkında yapılan suçlamanın niteliği ve sebebi konusunda kendisinin anlayabileceği bir dilde derhal ve ayrıntılı olarak bilgilendirilme ve (f) mahkemede kullanılan dili anlayamıyor veya konuşamıyorsa, ücretsiz olarak bir tercümanın yardımından yararlanma hakkına sahip olduğunu öngörmektedir.*⁴²

Buna göre, Mahkeme, Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi ile MSHUS'un 14(3/a ve f/) maddesinin ortak okunmasının, yargılananın yürütüldüğü dili anlayamayan her sanığa tercüman tutma hakkı verdiğini tespit etmiştir.⁴³ Benzer bir tutum *Yahaya Zumo Makame and 3 others/United Republic of Tanzania* davasında da görülmüştür. Bu davada başvuruçuların ileri sürdüğü iddialardan biri de başvuruçuya tercüman sağlanmamasının adil yargılanma hakkının ihlali teşkil ettiğidir.⁴⁴ Bununla ilgili olarak, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesinin, bir tercüman tarafından yardım edilme hakkını özel olarak öngörmese de MSHUS'un 14(3/a ve f/) maddesi uyarınca yorumlanacağını yeniden belirtmiştir. Buna göre, Mahkeme tutumunu yinelemiş ve "*sanığın mahkemede kullanılan dili anlayamaması veya konuşamaması durumunda tercüman tutma hakkına sahip olduğuna*" karar vermiştir.⁴⁵

Benzer bir yaklaşım *Alex Thomas/United Republic of Tanzania* davasında da izlenmiştir. Bu davada başvuruçusu, meslekten olmayan, yoksul ve hapiste bir kişi olmasına ve ciddi bir suçla itham edilmesine rağmen adli yardımdan mahrum bırakılması nedeniyle ücretsiz adli yardım hakkının ihlal edildiğini iddia etmiştir.⁴⁶ Afrika Mahkemesi, özellikle adli yardım hakkından bahsetmese de davayı karara bağlamak için Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesini kullanmıştır. Bu davada Mahkeme, "*Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi özel olarak adli yardım öngörmese de Mahkeme, Protokol'ün 7. maddesi uyarınca, bu hükmü MSHUS'un 14(3d) maddesi ışığında uygulayabilir. MSHUS'un 14(3d) maddesi, adaletin çıkarlarının gerektirdiğinde bir kişiye hukuki yardım sağlanmasını ve bu yardımın ücreti ödeyemeyenlere ücretsiz olarak sağlanmasını öngörmektedir*" şeklinde ifade etmiştir.⁴⁷

⁴⁰ African Commission on Human and Peoples' Rights, *The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria*, Tebliğ No. 055/96, Ekim 17, 2001, para. 60-69.

⁴¹ Bright Nkrumah, "The Potential of the African Human Rights System in Addressing Poverty", iç. *Exploring the Link between Poverty and Human Rights in Africa*, eds. Ebenezer Durojaye ve Gladys Mirugi-Mukundi (South Africa: Pretoria University Law Press, 2020), 221.

⁴² African Court on Human and Peoples' Rights, *Gozbert Henerico v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 056/2016, Judgment on Merits and Reparations, Ocak 10, 2022, para. 126.

⁴³ *Gozbert Henerico v. United Republic of Tanzania*, Judgment on Merits and Reparations, para. 127.

⁴⁴ African Court on Human and Peoples' Rights, *Yahaya Zumo Makame and 3 others v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 023/2016, Judgment, Haziran 25, 2021, para. 88.

⁴⁵ *Yahaya Zumo Makame and 3 others v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 90-91.

⁴⁶ *Alex Thomas v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 111.

⁴⁷ *Alex Thomas v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 114.

Kennedy Owino Onyachi and Charles John Mwanini Njoka/United Republic of Tanzania davası, Afrika Mahkemesi'nin zımni haklar teorisi yaklaşımını uyguladığı diğer davadır. Bu davada, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın 7(1) maddesindeki 'içerir' teriminin, listenin kapsamlı olmadığını ve dinlenilme hakkının hem uluslararası hukukta hem de ilgili devletin iç hukukunda bireyler için mevcut olan diğer hakları da içerebileceğini belirterek Afrika Şartı'nın 7(1) maddesini kapsamlı bir şekilde yorumlama ihtiyacını kabul etmiştir.⁴⁸ Adli yardım hakkı ile ilgili olarak, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nda adli yardım hakkına ilişkin açık bir hükmün bulunmadığını kabul ettikten sonra, ücretsiz adli yardımın Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesi kapsamında güvence altına alınan savunma hakkının zımnen bir hakkı olduğunu belirtmiştir.⁴⁹ Afrika Mahkemesi *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others/Tanzania* davasında da adli yardım hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir. Mahkeme kararında, sanığın talebine bakılmaksızın adli yardıma erişimin yararlanması gereken bir hak olduğunu, çünkü adil bir yargı sürecinin sağlanması ve adaletin düşmesi olasılığının önlenmesinin önemli olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Afrika Mahkemesi, başvurulara adli yardım sağlanmadığı iddiasını belirlemek için Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesini ve MSHUS'un 14(3d) maddesini kullanmıştır. MSHUS'un 14(3d) maddesi, hem Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesini yorumlamak için kullanılmış hem de doğrudan davaya uygulanmıştır.⁵¹ Afrika Mahkemesi, *Andrew Ambrose Cheusi/United Republic of Tanzania* davasında adli yardım hakkıyla ilgili olarak bunu yeniden teyit etmiştir. Başvuran, davalı devletin ücretsiz adli yardım sunmamasının Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesinin ihlali anlamına geldiğini iddia etmektedir.⁵² Mahkeme, Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesinin ücretsiz adli yardım hakkını açıkça öngörmemesine rağmen, savunma hakkına ima edildiğini belirtmektedir.⁵³

Afrika Mahkemesi tarafından uygulanan zımni haklar teorisi yaklaşımının bir diğer yönü, adil yargılanma hakkının bir parçası olan suçlamalar hakkında bilgilendirilme hakkıdır. Örneğin, *Mohamed Abubakari/United Republic of Tanzania* davasında, Afrika Şartı, bir sanığın kendisine yöneltilen suçlamalar hakkında bilgilendirilme hakkını açıkça tanımamasına rağmen, Afrika Mahkemesi bu hakkın savunma hakkının ayrılmaz bir parçası olduğuna ve her şeyden önce adil yargılanma hakkının temel bir unsuru olduğuna karar vermiştir.⁵⁴

Zımni haklar teorisi yaklaşımı, Afrika Şartı'nda açıkça tanınmayan vatandaşlık hakkı ile ilgili olarak da benimsenmiştir. *Robert John Pennessis/United Republic of Tanzania* davasında, Afrika Mahkemesi zımni haklar teorisi yaklaşımını uygulamıştır. Bu davada, başvuru, davalı devletin diğerlerinin yanı sıra vatandaşlık hakkını ihlal ettiğini iddia etmiştir.⁵⁵ Bu davada, Afrika Mahkemesi ne Afrika Şartı'nın ne de MSHUS'un özellikle vatandaşlık hakkıyla ilgili herhangi bir hüküm içerdiğini belirtmektedir.⁵⁶ Bununla birlikte, Mahkeme, vatandaşlık hakkının, Afrika Şartı'nın 5. maddesinde yer alan insan onurunun temel bir yönü olduğuna karar vermiştir. Afrika Şartı'nın 5. maddesinde yer alan 'yasal statü' ifadesinin vatandaşlık hakkını kapsadığını ileri sürüp⁵⁷ başvuru, vatandaşlık hakkının ihlal edildiğini tespit etmiştir.⁵⁸

⁴⁸ African Court on Human and Peoples' Rights, *Kennedy Owino Onyachi and Charles John Mwanini Njoka v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 003/2015, Judgment, Eylül 28, 2017, para. 117.

⁴⁹ *Kennedy Owino Onyachi and Charles John Mwanini Njoka v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 104.

⁵⁰ *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 182-184.

⁵¹ *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 165.

⁵² African Court on Human and Peoples' Rights, *Andrew Ambrose Cheusi v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 004/2015, Judgment, Haziran 26, 2020, para. 100.

⁵³ *Andrew Ambrose Cheusi v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 105.

⁵⁴ *Mohamed Abubakari/United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 158.

⁵⁵ African Court on Human and Peoples' Rights, *Robert John Pennessis v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 013/2015, Judgment, Kasım 28, 2019, para 3.

⁵⁶ *Robert John Pennessis v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 85.

⁵⁷ *Robert John Pennessis v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 87-89.

⁵⁸ *Robert John Pennessis v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 103.

Afrika Mahkemesi *Sébastien Germain Ajavon/Republic of Benin* davasında da zımni haklar teorisi yaklaşımı kullanmıştır. Bu davadaki iddialardan biri de başvurunun grev hakkının ihlalidir. Mahkeme, grev hakkının Afrika Şartı'nda açıkça belirtilmemesine rağmen, Şartı'nın 15. maddesinde öngörülen çalışma hakkının tamamlayıcısı olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Afrika Mahkemesi'nin Afrika Şartı'nda açıkça tanınmayan haklar için zımni haklar teorisi yaklaşımıyla genişletilmiş bir koruma sağlama çabası, Afrika Şartı kapsamındaki hakların korunmasındaki boşlukları doldurmayı ve yeni gelişmelere yanıt vermeyi sağlayacaktır. Bununla birlikte, bu yaklaşımın bazı dezavantajları da olacaktır. Birincisi, bu yaklaşım, Mahkeme'nin Afrika Şartı'nın oluşturulması sırasında üye devletler tarafından belirlenen sınırları aşmasına izin verecek ve üye devletleri oluşturulduğu sırada öngörülemeyen yükümlülükleri kabul etmeye zorlayacaktır. İkincisi, Afrika insan hakları sistemi bu yaklaşımın bir sonucu olarak istikrarsız ve belirsiz hale gelebilir. Afrika Şartı'nda açıkça tanımlanmış hakların aksine, zımni haklar, zaman içinde veya yargıçlar arasında değişebilen yargısal yoruma açıktır. Bu tutarsız yorum, öngörülemeyen yasal sonuçlara yol açabilir. Üçüncüsü, zımni haklar teorisi yaklaşımı, önceki içtihat hukuku veya hukuk geleneği tarafından iyi kurulmamış yeni yasal yorumlar ve kavramlar getirerek yasal kesinliği ihlal etme potansiyeline sahiptir. Bu husus, kafa karışıklığı yaratacak ve bireylerin korunan haklarını anlamalarını ve devletlerin Afrika Şartı kapsamındaki yükümlülüklerini anlamalarını zorlaştıracaktır. Bütün bunlar, Afrika devletlerini hem Afrika Mahkeme Protokolünü onaylamaktan hem de Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca bir beyanda bulunmaktan caydıracaktır. Devletlerin Afrika Mahkemesi'ne 34(6) maddesi beyanını geri çekme konusundaki son direnişini dikkate aldığımızda durum böyledir.

b. Etkili Kural Yaklaşımı (Effective Rule Approach)

Bu yaklaşım, bir antlaşmanın bir bütün olarak ona ve içindeki bireysel hükümlere anlamlı bir etki verecek şekilde yorumlanmasını gerektirir. Bu yaklaşım, antlaşma hükümlerini anlamsız veya etkisiz hale getirecek yorumlardan kaçınmayı amaçlamaktadır.⁶⁰ Örneğin Afrika Mahkemesi, Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca tevdi edilen beyannamelerin geri çekilmesiyle ilgili konuları içeren davalarda bu yaklaşımı kullanmıştır.

Afrika Mahkemesi içtihadı, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi beyannamesinden çekilmenin geriye dönük bir etkisinin olmadığı ve geri çekilmenin yapıldığı sırada derdest olan davalar üzerinde hiçbir etkisi olmadığı yönündedir. Bu görüş, Afrika Mahkemesi tarafından *Ingabire Victoire Umuhoza/Republic of Rwanda* davasında kabul edilmiştir. Bu davada Afrika Mahkemesi ne Afrika Mahkemesi Protokolü'nde ne de Afrika Şartı'nda Protokol'ün feshedilmesine veya Protokol'ün 34(6) maddesi uyarınca yapılan beyanın geri çekilmesine ilişkin herhangi bir hüküm içerdiğini belirtmiştir. Sonuç olarak, geri çekilmenin etkisi ve yürürlüğe gireceği tarih, Afrika Şartı'nda veya Afrika Mahkeme Protokolü'nde özel olarak tanımlanmamıştır. Bununla birlikte, Afrika Mahkemesi, geri çekilmenin etkilerinin, beyanda bulunan bir devletin geri çekilme beyanını yatırmamasından bir yıl sonra yürürlüğe gireceğine karar vermiştir. Buna göre, Mahkeme, geri çekilmenin yasal etkilerinin iki yönlü olduğu kanaatindedir. İlk olarak, geri çekilme işlemi ancak bir yıllık sürenin bitiminden sonra yürürlüğe girecektir. İkincisi, bir devletin geri çekilme niyetini bildirmesinin Mahkeme önünde görülmekte olan davalar üzerinde yasal bir etkisi yoktur.⁶¹

Benzer bir karar *Andrew Ambrose Cheusi/United Republic of Tanzania* davasında da verilmiştir. Bu davada, Afrika Mahkemesi, Protokol'ün 34(6) maddesi uyarınca tevdi edilen bir beyannamenin geri çekilmesinin geriye dönük herhangi bir etkisi olmadığını ve geri çekilmenin yapıldığı sırada derdest olan konular üzerinde herhangi bir sonucu olmadığını bir kez daha teyit etmiştir. Geri çekilmenin

⁵⁹ African Court on Human and Peoples' Rights, *Sébastien Germain Ajavon v. Republic of Benin*, Başvuru No. 062/2019, Judgment, Aralık 4, 2020, para. 129, 132.

⁶⁰ Jean-Marc Sorel ve Valérie Boré Eveno, "Article 31: General Rule of Interpretation", iç. *The Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary Vol. 1*, eds. Olivier Corten ve Pierre Klein (Oxford University Press, 2011), 830-832.

⁶¹ *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 66-68.

yürürlüğe girdiği tarihle ilgili olarak, Mahkeme, geri çekilme belgesinin sunulmasından on iki ay sonra yürürlüğe girdiğini de yinelemektedir.⁶²

Afrika Mahkemesi de *Ogiek* davasında etkili kural yaklaşımını benimsemiştir. Bu davada davalı devlet, Afrika Mahkemesi'nin konu bakımından yetkisine itiraz etmiştir. Afrika Komisyonu'nun başvurusu Mahkemeye değil, Afrika Şartı'nın 58. maddesi gereğince AfB Meclisi'nin dikkatine çekmesi gerektiğini iddia etmiştir.⁶³ Bu madde şunu belirtmektedir: “*Komisyonun müzakere etmesinden sonra bir ya da daha çok başvurunun bir dizi ciddi/vahim ve kitlesel insan ve halkların hakları ihlallerinin varlığını ortaya çıkaran özel vakalarla açıkça bağlantılı olduğu görülürse, Komisyon, Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisinin dikkatini bu özel vakalara çekecektir*”. Bu itirazın reddedilmesinde, Mahkeme Protokol'ün 3(1) maddesi ve Mahkeme Kurallarının 26(1a) Kuralı temelinde, iddia edilen hakların Afrika Şartı veya ilgili devlet tarafından onaylanmış diğer insan hakları belgeleri tarafından korunması sürece Mahkeme'nin konu üzerinde yargı yetkisine sahip olacağını belirtmiştir. Ayrıca Mahkemenin yetkisini kullanması için yerine getirilmesi gereken ek bir şartın bulunmadığı da belirtilmiştir. Buna göre, Mahkeme, Afrika Şartı'nın 58. Maddesi'nin, Komisyon'a kendisine sunulan başvuruların ciddi veya kitlesel insan ve halkların hakları ihlallerini ortaya koyması durumunda AfB Meclisi'nin dikkatini çekmesini zorunlu kılmasına rağmen, bu durumun Mahkeme'nin konu bakımından yetkisi açısından önemsiz olduğuna karar vermiştir. Bu nedenle, Mahkeme'nin kurulması ve Protokol'ün 2. maddesinde yer alan tamamlayıcılık ilkesinin uygulanması, Komisyon'a, bir dizi ciddi veya büyük insan hakları ihlalini ortaya çıkaran konular da dahil olmak üzere, herhangi bir konuyu Mahkeme'ye havale etme yetkisi vermektedir.⁶⁴

Etkili kural yaklaşımının, antlaşmaların anlamlı ve etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamada önemli faydaları vardır. Bununla birlikte, bu durum çeşitli riskler de taşımaktadır. Örneğin, etkili bir yorumun ne olduğunu belirlemek öznel olabilir ve en etkili yorumun ne olduğu konusunda potansiyel anlaşmazlıklara yol açabilir. Bu yaklaşım, antlaşma taraflarının orijinal niyetlerinin ötesine geçen ve potansiyel olarak antlaşmanın kapsamını aşan yorumlara da yol açabilir. Bu nedenle, riskleri en aza indirmek ve faydaları optimize etmek için yaklaşımın dikkatli bir şekilde uygulanması gerekir.

c. Teleolojik Yaklaşım (Teleological Approach)

Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 31(1) maddesinde, antlaşma hükümlerinin yalın ve doğal anlamına ağırlıklı bir vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte, düz anlam yaklaşımının istenen sonuçları vermeyebileceği veya antlaşma hükmünün veya ifadesinin kesin anlamını kavramanın zor olabileceği durumlar vardır. İşte bu durumda, bir antlaşmanın nesnesini ve amacını dikkate almayı gerektiren teleolojik yaklaşımın devreye girmektedir. Amaçsal yaklaşım olarak da bilinen bu yaklaşım, antlaşma hükümlerinin nesnesine ve amacına dikkat ederek yürürlüğe girmesine odaklanır. Bu yaklaşım, her yasal hükmün bir amacı olduğu ve ona yüklenebilecek tüm anlamlar arasında birincil olanın amacı olduğu fikrine dayanır ve bu da baştan benimsenmesinin nedenidir.⁶⁵

Teleolojik yaklaşım, ilgili antlaşmanın nesnesinin ve amacının ötesine geçmediği sürece antlaşma maddesinin kapsamlı bir şekilde yorumlanmasına izin verir. Bu nedenle, bu yaklaşımda, tercümanın bir antlaşmadaki hükmün belirli veya açık dilinin ötesine geçmesine izin verilir.⁶⁶ Bu husus, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 31(1) maddesinde açıkça belirtilmiştir. Bu madde, bir antlaşmanın, antlaşmanın şartlarına bağlamaları içinde ve konusu ve amacı ışığında verilecek olağan anlama uygun

⁶² *Andrew Ambrose Cheusi v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 37-38.

⁶³ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya*, Judgment, para. 48.

⁶⁴ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya*, Judgment, para. 51-53.

⁶⁵ Žaklina Harašić, “More About Teleological Argumentation in Law,” *Pravni Vjesnik* 31, no. 3-4 (2015): 27. <https://hrcak.srce.hr/155851>.

⁶⁶ Kenneth M. Lord, “Bootstrapping an Environmental Policy from an Economic Covenant: The Teleological Approach of the European Court of Justice,” *Cornell International Law Journal* 29, no. 2 (1996): 596. <https://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol29/iss2/5>.

olarak iyi niyetle yorumlanması gerektiğini belirtmektedir.⁶⁷ Bu hükmün son fıkrası, bir antlaşmanın konu ve amacına aykırı olması halinde, terimin olağan anlamının kullanılamayacağını göstermektedir. Daha ziyade nesnesi ve amacı ışığında yorumlanması gerekir.

Afrika Mahkemesi, başvuran tarafından belirtilen bir antlaşmanın konu bakımından yetkisi dahilinde olup olmadığını belirlerken bu yaklaşımı uygulamıştır. Örneğin, *APDH/Côte d'Ivoire* davasında durum budur. Bu davada, başvuran, Afrika Şartı, Afrika Demokrasi, Seçimler ve Yönetişim Şartı (Afrika Demokrasi Şartı), Çatışma Önleme, Yönetim, Çözüm, Barışı Koruma ve Güvenlik Mekanizmasına İlişkin Protokol'e Ek olarak Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu Demokrasi ve İyi Yönetişim Protokolü'nün (ECOWAS Protokolü), İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve MSHUS'un ihlal edildiğini iddia etmektedir.⁶⁸ Afrika Mahkemesi, konu bakımından yetkisini belirlemek için, öncelikle başvuranın belirttiği belgelerin Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 3(1) maddesi uyarınca insan hakları belgesi olarak nitelendirilip nitelendirilmediğinin belirlenmesi gerektiğini teyit etmiştir.⁶⁹ Buna göre, Afrika Mahkemesi, Afrika Demokrasi Şartı ve ECOWAS Protokolü'nün insan hakları araçları olup olmadığını belirlerken, özellikle bu tür sözleşmelerin amaçlarına atıfta bulunulması gerektiğine karar vermiştir.⁷⁰ Bunu göz önünde bulundurarak, Afrika Mahkemesi, belirlenen belgelerin Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 3. maddesi anlamında insan hakları araçları olduğu sonucuna varmıştır.⁷¹

Afrika Mahkemesi, *African Commission on Human and Peoples' Rights/Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya* davasındaki geçici tedbir kararına ilişkin olarak benzer bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu davada, Afrika Komisyonu, Afrika Mahkemesi'nden geçici tedbir kararı talep etmemiş olsa da Mahkeme, Libya aleyhine kararı kendi inisiyatifiyle vermiştir.⁷² Aslında, aşırı ciddi ve acil durumların yanı sıra bireylere geri dönülemez zararların verilmesinin önlenmesinin gerekli olduğu durumlarda, Mahkeme'nin, Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 27(2) maddesi uyarınca geçici tedbirler almasına izin verilmektedir. Ancak bu madde, bu yetkinin nasıl kullanılabileceğini veya başvurusu için önceden talebin gerekli olup olmadığını belirtmemektedir. Bu belirsizliğe rağmen, Mahkeme yukarıdaki davada Libya'ya karşı geçici tedbirleri kendi inisiyatifiyle almaya karar vermiştir. Bu nedenle, Afrika Mahkemesi'nin bu tür geçici tedbirler almak için koruyucu rolünü kasıtlı olarak yorumladığı görülmektedir.⁷³

Teleolojik yaklaşım esneklik sunarken ve antlaşmaların temel amaçlarıyla uyum sağlarken, sorunları ve boşlukları da yok değildir. Örneğin, tercümanın antlaşmanın amacını anlamasına büyük ölçüde güvenmesi, onu öznel hale getirecek ve tutarsız yorumlara ve uygulamalara yol açacaktır. Buna ek olarak, tercümanlar, bir antlaşmanın daha geniş amaçlarına odaklanarak, hükümlerin anlamını taraf devletler tarafından başlangıçta amaçlananın ötesine genişletebilir ve antlaşmanın kapsamının aşılmasıyla sonuçlanabilir. Bu da uygulama ve yürütmeye pratik zorluklar yaratacaktır. Ayrıca, bu yaklaşımdaki esneklik, antlaşma hükümlerinin uygulanmasında öngörülebilirliği baltalayıp yasal belirsizliğe yol açacaktır. Bu nedenle, Afrika Mahkemesinin bu yaklaşımı kullanırken dikkatli olması ve yasal kesinlik ve öngörülebilirlikten ödün vermeden bir antlaşmanın amacının onaylanmasını sağlaması tercih edilmektedir.

⁶⁷ Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi, 1969, Madde 31(1).

⁶⁸ *Actions Pour la Protection des Droits de l'Homme v. Côte d'Ivoire*, Judgment, para. 20.

⁶⁹ *Actions Pour la Protection des Droits de l'Homme v. Côte d'Ivoire*, Judgment, para. 49.

⁷⁰ *Actions Pour la Protection des Droits de l'Homme v. Côte d'Ivoire*, Judgment, para. 57.

⁷¹ *Actions Pour la Protection des Droits de l'Homme v. Côte d'Ivoire*, Judgment, para. 65.

⁷² African Court on Human and Peoples' Rights, *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya*, Başvuru No. 004/2011, Order for Provisional Measures, Mart 25, 2011, para. 13 ve 23.

⁷³ Dan Juma, "Provisional Measures under the African Human Rights System: The African Court's Order Against Libya," *Wisconsin International Law Journal* 30, no. 2 (2012): 365.

d. Çapraz Referanslama Yaklaşımı (Cross Referencing Approach)

Çapraz referanslama, karar verirken yerel, bölgesel ve uluslararası insan hakları standartlarını kullanma sürecidir. Aynı zamanda hukuk normlarının ve yorumlarının hukuk sistemleri arasında aktarılması veya sınır ötesi mahkemeler arasında insan hakları konusunda küresel bir konuşma olarak da bilinmektedir.⁷⁴ Bu yaklaşım, antlaşma denetim organının, uygulanmasını izleme yetkisine sahip olduğu antlaşmada yer alan hakların normatif içeriğinin belirlenmesi için geçerli ilkelere ve yasalara atıfta bulunmasına izin vermektedir.

Afrika Mahkemesi bu yaklaşımı bir dizi içtihadında kullanmıştır. Örneğin, *African Commission on Human and Peoples' Rights/Republic of Kenya* davasında Afrika Mahkemesi, yerli topluluklara atalarının topraklarında tanınan hakların kapsamını belirlemek için Afrika Şartı'nın 14. maddesinin, özellikle Birleşmiş Milletler tarafından uygulanabilir ilkeler ışığında yorumlanması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁵

Umuhoza davasında Afrika Mahkemesi, yansız ve tarafsız bir mahkeme tarafından yargılanma hakkına ilişkin ihlal iddiasını belirlerken, Afrika Komisyonu tarafından Mayıs 2003'te kabul edilen Afrika'da Adil Yargılanma ve Adli Yardım Hakkına İlişkin İlke ve Kılavuz İlkeleri kullanmıştır.⁷⁶ Benzer şekilde, ceza hukukunun geriye yürümezliği ilkesini tartışan Afrika Şartı'nın 7(2) maddesi kapsamındaki hakların normatif içeriğini belirlerken, aynı davada Mahkeme, MSHUS'un 15(1) maddesine dayanmıştır. Bu davada Mahkeme, MSHUS'un ceza hukukunun geriye dönük uygulanmasına izin veren 15(1) maddesinde sağlanan istisnayı kullanmıştır. Bu, geriye dönük uygulamanın, kişinin suçlandığı daha önceki bir suç eylemini suç olmaktan çıkararak ya da davranışın gerçekleştiği tarihte yürürlükte olan yasadan daha hafif bir ceza öngörerek kişinin lehine olduğu durumdur. Mahkeme bunu, Afrika Şartı'nın 7(2) maddesinin ceza hukukunun geriye yürümezliği ilkesine ilişkin herhangi bir istisna içermemesine rağmen yapmıştır.⁷⁷

Mahkeme, *Umuhoza* davasında da düşünce ve ifade özgürlüğü hakkının normatif içeriğini belirlerken MSHUS'tan yararlanmıştır. Afrika Şartı'nın 9(2) maddesi, "*her bireyin görüşlerini kanun dahilinde ifade etme ve yayma hakkına sahip olacağını*" belirtir. Bu maddede kullanılan ve geri alma maddesine atıfta bulunan "*kanun dahilinde*" terimi, devletlere daha geniş bir takdir marjı sağlar ve katı bir şekilde okunmadıkça, Afrika Şartı'ndaki hakkın tanınmasını yanıltıcı hale getirmektedir. Sonuç olarak, Afrika Şartı'nın 9(2) maddesi ayrıntılı bir kısıtlama maddesinden yoksun olduğundan, Mahkeme, düşünce ve ifade özgürlüğü hakkının kullanılmasına ilişkin olası kısıtlamaları belirlemek için MSHUS'un 19(3) maddesini kullanmıştır.⁷⁸ İfade özgürlüğüne getirilen kısıtlamalarla ilgili olarak *Issa Konate* davasında da benzer bir yaklaşım izlenmiştir. Bu davada Mahkeme, ifade özgürlüğünün mutlak bir hak olmadığını ve bazı durumlarda bazı sınırlamalara tabi olabileceğini vurgulamıştır. Bunu yaparken, Mahkeme, Afrika Şartı'nın 9(2) maddesinde kullanılan "*kanun dahilinde*" terimlerinin içeriğini belirlemek için MSHUS'un 19(3) maddesine, Afrika Komisyonu'nun içtihadına ve diğer uluslararası ve bölgesel insan hakları organlarının içtihadına kullanmıştır. Buna göre Mahkeme, terimin, ifade özgürlüğünün kullanılmasına, bu kısıtlamaların kanunda öngörülmesi, meşru bir amaca hizmet etmesi, demokratik bir toplumda kesinlikle gerekli olması ve izlenen meşru amaçlarla orantılı olması koşuluyla, kısıtlamaların getirilebileceği olasılığını öngördüğünü belirtmiştir.⁷⁹

⁷⁴ Antje Wiener ve Philip Liste, "Lost Without Translation?: Cross-referencing and a New Global Community of Courts," *Indiana Journal of Global Legal Studies* 21, no. 1 (2014). <https://doi.org/10.2979/indjglolegstu.21.1.263>; Deepa Kansra, "Human Rights and the Practice of Cross-Referencing by Domestic Courts," *Kamkus Law Journal* 4, (2020): 118. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3715293.

⁷⁵ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya*, Judgment, para. 125.

⁷⁶ *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 102-105.

⁷⁷ *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 110.

⁷⁸ *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 134.

⁷⁹ *Lohe Issa Konate v. Burkina Faso*, Judgment, para. 125-166.

Afrika Mahkemesi tarafından çapraz referans yaklaşımının kullanıldığı diğer dava ise vatandaşlık hakkı ile ilgilidir. Bu, *Anudo Ochieng Anudo/United Republic of Tanzania* davasında olmuştur. Daha ziyade, herkesin bir vatandaşlığa sahip olma hakkına sahip olduğunu ve hiç kimsenin keyfi olarak vatandaşlığından veya vatandaşlığını değiştirme hakkından yoksun bırakılamayacağını belirten İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 15 (1 ve 2) maddesinde ele alınmaktadır.⁸⁰ Afrika Şartı'nda belirli bir madde bulunmamasına rağmen, Afrika Mahkemesi, başvuranın vatandaşlığının geri alınmasının İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 15(2) maddesine aykırı olarak keyfi bir mahrumiyet teşkil etmesi nedeniyle başvuranın vatandaşlık hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir.⁸¹

Bu yaklaşım, Afrika Mahkemesi'ne aynı veya benzer antlaşma hükümlerinin farklı yorumlanması riskini azaltma fırsatı sunmaktadır. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın yorumunu desteklemek için diğer antlaşmaları ve uluslararası yasal araçları yorumlamak ve uygulamak için yargı yetkisini kullandığında, aynı veya benzer antlaşma hükümlerinin farklı yorumlanması riskini azaltma fırsatı vardır.⁸² Bu nedenle bu yaklaşım, uluslararası insan hakları hukukunun bütünlüğünü ve yeknesaklığını korumak için gereklidir. Daha geniş yasal bağlamı göz önünde bulundurarak antlaşma hükümlerinin bütünsel bir şekilde yorumlanmasına izin verir.

e. Çapraz Aşılama Yaklaşımı (Cross Fertilization Approach)

Çapraz aşılama, belirli bir yasal sorunun çözümünde en çeşitli düzeylerdeki yargı organları arasındaki iletişimi tanımlamak için kullanılır. Bir yargı organı tarafından verilen kararların makullüğünü desteklemek için içtihatlardan yararlanmak hukukta yaygın bir uygulamadır. Nitekim yargı kararları, Uluslararası Adalet Divanı Statüsünün 38(1d) maddesi uyarınca hukuk kurallarının belirlenmesinde ikincil bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Buna göre, uluslararası mahkemeler ve antlaşma denetim organları tarafından önlerine getirilen davalarla ilgili karar verme süreçlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır.⁸³ Çapraz aşılama yaklaşımı, bir antlaşma denetim organının, önüne getirilen bir davayla ilgili kararların alınmasında diğer antlaşma organlarının içtihatlarından ilham almasına olanak tanır. Bu, Afrika Mahkemesi'nin karar verirken hem bölgesel hem de uluslararası kurumların kararlarından ilham aldığı için en sık kullandığı yaklaşımlardan biridir.

Bu konudaki birincisi, İnsan Hakları Komitesi'nin kararlarından alınan ilhamdır. Örneğin, Afrika Mahkemesi, *Alex Thomas/United Republic of Tanzania* davasında ücretsiz adli yardım hakkını adil yargılanma hakkı içinde yorumlarken İnsan Hakları Komitesi'nin içtihatlarından ilham almıştır. Bu ilham, İnsan Hakları Komitesi'nin *Anthony Currie/Jamaica* davasındaki içtihadından alınmıştır. Bu davada İnsan Hakları Komitesi, MSHUS'un 14(3d) maddesinin, adaletin sağlanmasının gerektirdiği durumlarda, ceza yargılamaları sırasında adli yardım sağlanmasını gerektirdiğine karar vermiştir.⁸⁴ *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others/United Republic of Tanzania* davasında, Afrika Mahkemesi, diğerlerinin yanı sıra, aynı davada İnsan Hakları Komitesi'nin içtihadını da kullanıp adli yardım sağlanmadığında adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini yeniden teyit etmiştir.⁸⁵ Afrika Mahkemesi, *Anudo Ochieng Anudo/United Republic of Tanzania* davasında kararını verirken, İnsan Hakları Komitesi'nin hareket özgürlüğüne ilişkin 27 No'lu Genel Yorum olan diğer çalışmalarını da kullanmıştır. Bu davada, İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorumu Afrika Mahkemesi tarafından bir vatandaşın sınır

⁸⁰ *Anudo Ochieng Anudov. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 76.

⁸¹ *Anudo Ochieng Anudov. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 88.

⁸² Adamantia Rachovitsa, "The African Court on Human and Peoples' Rights: A Uniquely Equipped Testbed for (the Limits of) Human Rights Integration?," iç. *Human Rights Tectonics: Global Dynamics of Integration and Fragmentation*, eds. Emmanuelle Bribosia ve Isabelle Rorive (Intersentia, 2018), 78.

⁸³ Tatiana de A. F. R. Cardoso Squeff, "Cross-Fertilization as a Neocolonial Tool? Impressions Deriving from the Artavia Murillo vs. Costa Rica Case before the Interamerican Court of Human Rights," *Revista da Faculdade de Direito do Sul de Minas, Pouso Alegre, Edição Especial*, (2019): 109; Anne-Marie Slaughter, "A Typology of Transjudicial Communication," *University of Richmond Law Review* 29, no. 1 (1994): 117. <https://scholarship.richmond.edu/lawreview/vol29/iss1/6>.

⁸⁴ *Alex Thomas v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 120.

⁸⁵ *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 171.

dışı edilip edilmeyeceği veya ülkesine dönmesinin yasaklanıp yasaklanacağı sorusunu belirlemek için kullanılmıştır.⁸⁶ Genel Yorumda şu ifadeler yer verilmiştir: “...kişinin kendi ülkesine girme hakkından yoksun bırakılmasının makul olabileceği çok az durum vardır. Bir taraf devlet, bir kişiyi vatandaşlıktan çıkararak veya bir kişiyi üçüncü bir ülkeye sınır dışı ederek, bu kişinin kendi ülkesine dönmesini keyfi olarak engellememelidir.”⁸⁷ Benzer şekilde, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın 13. maddesinin kamu işlerine katılma hakkı, oy hakkı ve kamu hizmetine eşit erişim hakkı ile ilgili hükümlerini yorumlarken *Mtikila* davasında İnsan Hakları Komitesi'nin 25 No'lu Genel Yorumuna dayanmıştır.⁸⁸

Afrika Mahkemesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihadını da birkaç kez kullanmıştır. Örneğin, *Lohé Issa Konaté/Burkina Faso* davasında Mahkeme, başvuranın Afrika Şartı'nın 9. maddesi, MSHUS'un 19. maddesi ve Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'nun Revize Edilmiş Antlaşması'nın 66(2c) maddesi kapsamında güvence altına alınan ifade özgürlüğü hakkına, gazeteci Lohé Issa Konaté'nin hakaret suçundan mahkûm edilmesi ve ardından ceza verilmesi yoluyla orantısız bir şekilde müdahale edildiğine karar vermiştir. Mahkeme, cezai hakaret hukuklarının yalnızca nefret söylemi veya şiddete teşvik gibi istisnai durumlarda kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Mahkeme bunu yaparken Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin *Cumpana ve Mazare/Romania* ve *Mahmudov ve Agazade/Azerbaijan* davalarındaki içtihatlarını kullanmıştır.⁸⁹ Benzer şekilde, *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others/United Republic of Tanzania* davasında, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın 7(1d) maddesinde yer alan “makul süre” ifadesini yorumlamak için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihadını kullanmıştır. Mahkeme, bir mahkemenin bir konuyu karara bağlamak için kullandığı sürenin makul olup olmadığına karar vermek için standart sürenin bulunmadığını kabul ettikten sonra, bir yargılama süresinin makul olup olmadığını belirlemek için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarında tanımlanan çeşitli kriterleri kullanmıştır.⁹⁰ Bu kriterler, diğerlerinin yanı sıra, davanın karmaşıklığını, başvuranın davranışını, ulusal yargı makamlarının davranışlarını içerir.⁹¹

Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihadı, Afrika Mahkemesi için başka bir ilham kaynağı olarak hizmet etmektedir. Örneğin, *Ingabire Victoire Umuhoza/Republic of Rwanda* davasında, Afrika Mahkemesi, Amerika Kıtası İnsan Hakları Mahkemesi'nin *Ivcher Bronstein/Peru* davasındaki içtihadını 34(6) maddesinin geri çekilmesinin ne zaman yürürlüğe gireceğini belirlemek için uygulamıştır. Afrika Mahkemesi'nin haklı olarak belirttiği gibi ne Afrika Şartı'nda ne de Afrika Mahkeme Protokolü'nde, Afrika Mahkeme Protokolü'nün kınanmasını ya da Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca yapılan beyanın geri çekilmesini ele alan bir hüküm bulunmaktadır. Bu hüküm eksikliği, Mahkeme'nin bir beyanın geri alınmasına ilişkin şartlar koymasını engellemez ve sonuç olarak, Mahkeme, Protokol'ün 34(6) maddesi uyarınca beyanın geri çekilmesi durumlarında bildirim hükmünün zorunlu olduğunu savunmaktadır. Afrika Mahkemesi, bildirim süresinin uzunluğunu belirlemek için Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin yukarıda bahsedilen *Ivcher Bronstein* davasındaki içtihadından ilham almıştır. Buna göre, Afrika Mahkemesi, Ruanda'nın beyanının geri çekilmesi için bir yıllık bir bildirim süresinin uygulanacağına karar vermiştir.⁹²

Christopher Mtikila/Tanzania davasında, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın 56(5) maddesi ile Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 6(2) maddesi kapsamında öngörülen çözüm türünü belirlemek için

⁸⁶ Office of the High Commissioner for Human Rights, *CCPR General Comment No. 27: Article 12 (Freedom of Movement)*, (CCPR/C/21/Rev.1/Add.9, Kasım 2, 1999), para. 21.

⁸⁷ *Anudo Ochieng Anudo v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 97-99.

⁸⁸ *Christopher Mtikila v. Tanzania*, Judgment, para. 107.

⁸⁹ *Lohe Issa Konate v. Burkina Faso*, Judgment, para. 158.

⁹⁰ Bu bağlamda, Afrika Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin üç davasına atıfta bulunmuştur; bunlar arasında *Boddaert v. Belgium*, Başvuru No. 12919/87, *Union Alimentaria Sanders Sa v. Spain*, Başvuru No. 11681/85, ve *Cuscani v. United Kingdom*, Başvuru 32771/96 davaları da bulunmaktadır.

⁹¹ *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 135-137.

⁹² African Court on Human and Peoples' Rights, *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Başvuru No. 003/2014, Ruling on Jurisdiction, Haziran 3, 2016, para. 64-66.

diğerlerinin yanı sıra Afrika Komisyonu'nun içtihadına atıfta bulunmuştur. Komisyon'un, tüketilmesi gereken iç hukuk yollarının mevcudiyeti, etkinliği ve yeterlilik gerekliliklerine ilişkin içtihadını kullanmıştır.⁹³ Aynı davada, Afrika Mahkemesi, mağdurlar için tazminat kararı verirken Uluslararası Daimî Adalet Divanı'nın *Germany/Poland (Factory at Chorzow)* davasındaki kararından da ilham almıştır. *Factory at Chorzow'daki* davasında, Uluslararası Daimî Adalet Divanı, devletin sorumluluğuna ilişkin çağdaş uluslararası hukukun ilkelerinden birinin, zarara neden olan uluslararası bir yükümlülüğün herhangi bir ihlalinin yeterli tazminat sağlama yükümlülüğünü gerektirdiğini ilan etmiştir.⁹⁴

Mahkeme ayrıca, *Ogiek* davasında yerli halkları tanımlama kriterlerini belirlemek için çapraz aşılama yaklaşımını kullanmıştır. Ne Afrika Şartı ne de Afrika Mahkeme Protokolü, Afrika Mahkemesi'nin önüne getirilen davaların karara bağlanmasında diğer insan hakları araçlarından ve kurumlarından ilham almasına izin veren bir hüküm içermektedir. Afrika Şartı'nın 60. ve 61. maddeleri, yalnızca Afrika Komisyonu'nun diğer insan hakları belgelerinden ve kurumlarından ilham almasına izin verildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Buna rağmen Afrika Mahkemesi, *Ogiek* davasını karara bağlarken ilham almak için diğer kurumların çalışmalarını kullanmıştır. Bu davada, Afrika Şartı'nda yerli halklar kavramı için bir tanımın bulunmaması ve bunun için evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımın bulunmaması, Afrika Mahkemesi'nin davayı değerlendirmesini engellemez. Bunun yerine, Afrika Mahkemesi'nin, yerli halkları belirleme kriterlerinin belirlenmesinde ilham almak için Afrika Komisyonu'nun Yerli Halklar/Topluluklar Çalışma Grubu ve Birleşmiş Milletler Azınlıklar Özel Raportörünün çalışmalarına başvurmasına izin vermiştir.⁹⁵

Çapraz aşılama yaklaşımıyla, Afrika Mahkemesi diğer bölgesel ve uluslararası antlaşma denetim organlarının engin deneyimlerine erişebilir.⁹⁶ Bu, Mahkeme'ye karşılıklı öğrenmeyi teşvik etme, hukuk sistemlerini geliştirme ve yasal standartlarda tutarlılığı teşvik etme fırsatı verecektir. Yaklaşım, kültürel farklılıklar ve dayatma riskleri gibi zorluklar sunsa da yasal uygulamaları yenileme ve uyumlu hale getirme potansiyeli esastır.

f. Mağdur Merkezli Yaklaşım (Victim Centered Approach)

Bu yaklaşım, insan hakları sözleşmesinin insan hakları ihlallerinin mağdurları lehine yorumlanmasını savunmaktadır. Bu yaklaşımda, bir ihlalin mağduru olduğu iddia edilen kişinin haklarına odaklanılmaktadır; çünkü önceliği, diğer devlet çıkarları veya devlet egemenliği gibi diğer hususların üzerinde insan haklarının korunması ve geliştirilmesidir. Bu doğrultuda, mağdurların haklarını tanıyarak ve yasal işlemlerde ve yorumlarda deneyimlerine ve bakış açılarına ağırlık vererek mağdurları güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparak, mağdurların şikayetlerinin duyulmasını sağlayarak, acılarını ele alarak ve uygun çözümler sağlayarak mağdurlar için adaleti sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu yaklaşım, Afrika Mahkemesi tarafından önüne getirilen bazı davalarda benimsenmiştir. Örneğin, bu *Armand Guehi/United Republic of Tanzania* davasında uygulanmıştır. Afrika Mahkemesi bu davada, olağan bir ispat kuralı olan "*iddia edenin ispat etmesi gerekir*" ilkesinin insan hakları yargılamasında katı bir şekilde uygulanamayacağını belirtmiştir. Buna göre Afrika Mahkemesi, başvuranın gözetiminde olması ve iddiasını doğrulama araçlarının muhtemelen devletin kontrolü altında olması nedeniyle iddiasını kanıtlayamaması durumunda, ispat yükünün davalı devlete geçeceğini ileri sürmüştür. Bu gibi durumlarda, başvurunun yalnızca ilk bakışta ihlal iddiasında bulunması yeterli

⁹³ *Christopher Mtikila v. Tanzania*, Judgment, para. 82.

⁹⁴ *Christopher Mtikila v. Tanzania*, Judgment, para. 27.

⁹⁵ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya*, Judgment, para. 105-108.

⁹⁶ Rachovitsa, "The African Court on Human and Peoples' Rights," 78.

olacaktır.⁹⁷ Benzer bir durum *Kennedy Owino Onyachi and Charles John Mwanini Njoka/Tanzania* davasına da yansımıştır.⁹⁸

Afrika Mahkemesi'nin içtihadı da ücretsiz adli yardım hakkının yorumlanmasında bu yaklaşımın benimsendiğini göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Afrika Şartı, ücretsiz adli yardım hakkını açıkça tanımamaktadır. Bununla birlikte, Afrika Mahkemesi bunu Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesinde tanınan savunma hakkı kapsamında okumuştur. Bunu yaparken, *Alex Thomas/United Republic of Tanzania* davasında ifade edildiği gibi, Afrika Mahkemesi, başvurucunun adli yardım alma hakkına sahip olduğunu ve bunu talep etmesine gerek olmadığını belirtmiştir.⁹⁹ Afrika Mahkemesi, *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others/United Republic of Tanzania* davasında da benzer bir tutum sergilemiştir:

*Adli yardım bir haktır ve sanık tarafından talep edilsin ya da edilmesin yararlanılmalıdır. Adli yardım sağlamanın özü, adil bir yargı süreci sağlamak ve adaletin düşmesi olasılığını önlemektir. Başvurucunun bu haktan haberdar edilmediği veya bu hakkı kullanmadığı durumlarda, hakkı harekete geçirme sorumluluğu adli makamlara aittir. Başvuranların, davalıya aynı şeyi sağlamak için adli yardım başvurusunda bulunma yükümlülüğü yoktur, ancak davalının başvuranların temsil edilmelerini sağlama yükümlülüğü vardır.*¹⁰⁰

Christopher Jonas/United Republic of Tanzania davasında, Afrika Mahkemesi benzer şekilde Davalının kendi inisiyatifiyle başvurana adli prosedür boyunca ücretsiz avukat hizmeti sunması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre Mahkeme, Davalı Devlet'in bunu yapmaması nedeniyle Afrika Şartı'nın 7(1c) maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir.¹⁰¹

Umuhoza davasında, Afrika Mahkemesi, başvuran tarafından Kigali Soykırım Anıtı'nda ifade edildiği iddia edilen görüşün niteliğini belirlerken mağdur merkezli olduğu iddia edilen yaklaşımı izlemiştir. Bu bağlamda, Afrika Mahkemesi şunları belirtmiştir:

*Başvuranın Anma Töreni 'nde yaptığı konuşmanın Yüksek Mahkeme ve Yargıtay tarafından okunan versiyonları birbiriyle ve başvuranın versiyonuyla çelişmektedir. Konuşmanın Yargıtay tarafından belirtilen versiyonu "soykırımın başka bir yüzünden: Hutulara karşı işlenen yönünden" bahsederken, konuşmanın Yüksek Mahkeme tarafından anlatılan versiyonunda Hutuların "... insanlığa karşı suçların ve savaş suçlarının kurbanları" olduğundan bahsedilmektedir. Söz konusu konuşmanın Davalı Devletin yerel mahkemeleri tarafından alıntılanan bu çelişkili versiyonları karşısında, Mahkeme, şüphenin başvuranın yararına olması gerektiği görüşündedir. Bu nedenle Mahkeme, değerlendirmesinde başvuranın Anma Töreninde yaptığı konuşmaya dayanacaktır...*¹⁰²

Mağdur merkezli yaklaşım, Afrika Mahkemesinin mağdurların haklarını korumasına ve geliştirmesine, hesap verebilirliği artırmasına ve mağdurların görüşlerine daha fazla ağırlık vermesine izin verirken, aynı zamanda tarafsızlık ve yasal tutarlılık ile ilgili sorunlar da sunacaktır. Başka bir deyişle, ihlal mağdurlarına fayda sağlasa da mağdurların görüşlerine çok fazla ağırlık vermek, devlet çıkarları veya daha geniş sosyal yansımalar gibi diğer ilgili faktörleri göz ardı eden önyargılı yasal işlemlere yol açabileceğinden, önyargıya açıktır. Ayrıca, mağdur merkezli bir yaklaşımı gerçeğe dönüştürmek, özellikle çelişkili açıklamalar olduğunda veya mağdurların ifadelerinin doğrulanması zor olduğunda zor olabilir. Ek olarak, yorumlar açık yasal ilkelerden ziyade mağdur bakış açılarına dayalı olarak belirgin şekilde farklılık gösteriyorsa, potansiyel olarak yasal öngörülebilirliği ve kesinliği tehdit edebilir. Dahası, bu yaklaşım, mağdurların haklarını korumak ile devletler de dahil olmak üzere herkese

⁹⁷ African Court on Human and Peoples' Rights, *Armand Guehi v. Tanzania*, Başvuru No. 001/2015, Judgment on Merits and Reparations, Aralık 7, 2018, para. 132.

⁹⁸ African Court on Human and Peoples' Rights, *Kennedy Owino Onyachi and Charles John Mwanini Njoka v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 003/2015, Merits, Eylül 28, 2017, para. 142-145.

⁹⁹ *Alex Thomas v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 123.

¹⁰⁰ *Wilfred Onyango Nganyi and 9 Others v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 182.

¹⁰¹ African Court on Human and Peoples' Rights, *Christopher Jonas v. United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 011/2015, Judgment, para. 78.

¹⁰² *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 156-157.

adil davranılmasını sağlamak arasında bir uzlaşmaya varmayı zorlaştırabilir. Bu nedenle, mağdurların haklarına saygı gösterirken yasal ilkeleri ve adaleti destekleyen dengeli bir yaklaşım oluşturmak için Afrika Mahkemesi, yargı yetkisi altındaki antlaşmaları yorumlarken ve uygularken dikkatli olmalıdır.

II. İNSAN HAKLARI İHLALLERİNE ÇÖZÜM VE KARARLARININ İCRASI

A. Afrika İnsan Hakları Mahkemesi'nde İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Çözüm Yolları

İnsan hakları ihlalleri için tazminat hakkı, çok sayıda insan hakları sözleşmesinde tanınan ve bir dizi antlaşma denetim organı tarafından onaylanan uluslararası hukukun temel bir ilkesidir. Örneğin, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 8. maddesi, Medeni ve Siyasi Hakları uluslararası Sözleşmesi (MSHUS)'un 2(3) maddesi,¹⁰³ Bütün Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme'nin 8(2) maddesi, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 6. maddesi, İşkence ve Diğer Zalimane, Gayriinsani ve Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme'nin 14. maddesi, ve Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 83. maddesi çözüm yolları talebinde bulunma hakkını tanımıştır. Aslında bu insan hakları belgeleri genel olarak devletlerin insan hakları ihlalleri için etkili çözüm yolları sağlama yükümlülüğünü ifade etmektedir.

İnsan hakları ihlallerine ilişkin çözümler hem usule hem de esasa ilişkin hukuki yolları içermektedir. Usule ilişkin hukuki yolları, mahkemeler, idari kurumlar veya diğer yetkili organlar tarafından insan hakları ihlali iddialarının dinlenme ve karara bağlanma süreçlerini belirtirken, esasa ilişkin hukuki yolları, yargılamanın sonucuna veya başarılı davacıya sağlanan tazminata atıfta bulunmaktadır.¹⁰⁴ Bu çözüm yollarının temel amacı, bu ihlallerin mağdurlarını iyileştirmek ve gelecekte benzer ihlallerin yaşanmasını önlemektir.¹⁰⁵ Bu ancak iade, tazminat, rehabilitasyon, tatmin ve tekrarlanmama garantilerini içerebilecek çözüm yolların yeterli, etkili, hızlı ve uğranılan zararlar orantılı olması durumunda mümkündür.¹⁰⁶

Yukarıda belirtilen insan hakları belgelerinden farklı olarak, Afrika Şartı karşılaştırılabilir bir maddeden yoksundur ve sonuç olarak Afrika Komisyonu, insan hakları ihlalleri için çözüm sağlama konusunda açık bir yetkiye sahip değildir. Bununla birlikte, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu'nun *Mamboleo Itundamilamba/Democratic Republic of Congo* davasında doğru bir şekilde belirttiği gibi, Afrika Şartı tarafından güvence altına alınan haklar, bir ihlal durumunda çözüm hakkı güvencesi ile desteklenmediği takdirde anlamsız beyanlar olacaktır.¹⁰⁷ Benzer şekilde, BM İnsan Hakları Komitesi, hak ihlalleri için çözüm yolunun önemini vurgularken, "*Sözleşme hakları ihlal edilen*

¹⁰³ MSHUS ayrıca hak ihlallerine karşı çözüm yolları konusunda iki hüküm daha içermektedir. Bunlar: Madde 9(5)'te tanınan, hukuka aykırı tutuklama veya gözaltı mağduru olan herkes için tazminat hakkı ve Madde 14(6)'da tanınan, adli hataya ilişkin mahkumiyetlerden kaynaklanan ceza sonucunda ortaya çıkan zararlar için tazminat hakkı.

¹⁰⁴ Dinah Shelton, *Remedies in International Human Rights Law*, Third Edition (Oxford University Press, 2015), 16.

¹⁰⁵ African Court on Human and Peoples' Rights, "Comparative Study on the Law and Practice of Reparations for Human Rights Violations," (2019), vii. <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/11/Comparative-Study-on-the-Law-and-Practice-of-Reparations-for-Human-Rights-Violations.pdf> erişim tarihi: Şubat 14, 2024; African Court on Human and Peoples' Rights, "Fact Sheet on Filing Reparation Claims," Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin Haziran 10-Temmuz 5, 2019 tarihlerinde yapılan Elli Üçüncü Olağan Toplantısında kabul edilmiştir, (2020), 3. <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/FACT-SHEET-ON-FILING-REPARATION-CLAIMS-Revised-October-2020.pdf> erişim tarihi: Şubat 1, 2024.

¹⁰⁶ African Court on Human and Peoples' Rights, "Comparative Study," vii.

¹⁰⁷ African Commission on Human and Peoples' Rights, *Mamboleo M. Itundamilamba v. Democratic Republic of Congo*, Tebliğ No. 302/05, Nisan 23, 2013, para. 133.

bireylere tazminat ödenmeden, etkili bir çözüm sağlama yükümlülüğünün ortadan kalkmadığına"¹⁰⁸ karar vermiştir. Bu nedenle Afrika Komisyonu, devletin insan haklarını ihlal ettiğinin tespit edildiği durumlarda çeşitli vesilelerle çözüm yolları emretmişti.

İnsan hakları ihlalleri için çözüm sağlama konusunda açık bir yetki verilmeyen Afrika Komisyonu'nun aksine, Afrika Mahkemesi bu tür çözümleri sağlama konusunda açıkça yetkilidir. Bu durum Afrika Mahkeme Protokolü'nün 27(1) maddesinde açıkça belirtilmiştir. Bu maddeye göre, Mahkeme, bir insan hakkının veya halkların hakkının ihlal edildiğini tespit ederse, adil telafi veya tazminat ödenmesi de dahil olmak üzere, ihlali gidermek için uygun kararlar verir. Sonuç olarak, Afrika Şartı'nın 45(2) maddesinde yer alan "*Şart kapsamındaki hakların korunmasını sağlama*" yetkisini insan hakları ihlalleri için çözüm sağlamak üzere yorumlayan Afrika Komisyonu'nun aksine¹⁰⁹, Afrika Mahkemesi, ihlal mağdurlarına çözüm sağlama yetkisini geniş bir şekilde yorumlamak zorunda değildir.

Afrika Mahkemesi Protokolü, Afrika Mahkemesinin emredebileceği kapsamlı bir çözüm listesi içermemektedir. Sadece insan hakları ihlalleri için potansiyel çözümlerin açıklayıcı bir listesini sağlamış; geri kalanı Mahkeme tarafından belirlenmek üzere bırakılmıştır. Protokolü'nün 27(1) maddede yer alan "*Mahkeme, ihlali gidermek için uygun emirleri verir*" ve "*adil telafi veya tazminat ödenmesi dahi*" hükümleri bunu ima etmektedir. Bunlarından ikinci ifade, mahkemenin emredebileceği çözümlere bir örnek sunarken¹¹⁰, önceki ifade, Mahkeme'nin ihlali ele almak için gerekli olduğu sürece herhangi bir çözüm sağlama yetkisini belirtmektedir. Afrika Mahkeme Protokolü'nün 27(1) maddesi çözüm yollarının ne olduğunu belirtmese bile, uluslararası hukukta bir mahkemenin veya insan hakları denetim organının emredebileceği veya bir devletin bir ihlalin neden olduğu zararı gidermek için yapabileceği her türlü eylemi kapsayan kapsayıcı bir terim olarak kabul edilmektedir.¹¹¹ Buna göre, Afrika Mahkemesi, tazminata ek olarak veya tazminat yerine tatmin, iade, rehabilitasyon, tekrarlanmama garantileri dahil olmak üzere çeşitli çözümler verebilir. Bu görüş, Mahkeme'nin çözüm yolları iade, tazminat, rehabilitasyon, tatmin ve tekrarlanmama garantilerini içerdiğini belirten tazminat tanımıyla uyumludur.¹¹² Bu nedenle, belirli bir ihlalin neden olduğu zararları geri almak için ne tür bir çözüm yollarının uygun olduğunu belirleme yetkisine sahip olan Mahkeme'dir. Bu nedenle, Mahkeme, maruz kalınan zararı adil bir şekilde telafi etmek için çeşitli çözüm yolları biçimlerine karar verebilmektedir.¹¹³

Bu iddia, Afrika Mahkemesi'nin içtihadı tarafından da desteklenmektedir çünkü Mahkeme'nin çok sayıda tazminat kararı, uluslararası hukukta tanınan tüm tazminat biçimlerini kapsamaktadır. Mahkeme'nin *Mtikila* davasında belirttiği gibi, tazminat uygulaması, devletin zarara neden olan uluslararası bir yükümlülüğün ihlali için çözüm sağlama görevini kabul eden uluslararası hukuktaki genel devlet sorumluluğu ilkesi tarafından yönlendirilmektedir.¹¹⁴ Mağdur herhangi bir tazminat almamış olsa da Mahkeme, bu davada, tazminatın insan hakları ihlallerini gidermek için gerekli olan bir çözüm şekli olduğunu kabul etmiştir.¹¹⁵ Ayrıca, tazminatın bir parçası olarak tekrarlanmama, tatmin ve

¹⁰⁸ U.N. Human Rights Committee, *General Comment No. 31: The Nature of the General Legal Obligations Imposed on States Parties to the Covenant*, (CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, March 29, 2004), para. 16.

¹⁰⁹ Örneğin bkz. African Commission on Human and Peoples' Rights, *Embaga Mekongo v. Cameroon*, Tebliğ No. 59/91, Mart 22, 1997. Bu konuda ayrıca bkz. Frans Viljoen, "*Realization of Human Rights in Africa through Inter-Governmental Institutions*," (Doktora Tezi, Pretoria Üniversitesi, 2006), 222-223.

¹¹⁰ Afrika Mahkemesi Protokolü'nün 27(1) maddesinde adil telafi ve tazminat alternatif hukuk yolları olarak sıralanırken, Mahkeme bilgi notunda telafin bir tür tazminat olduğunu açıklığa kavuşturmuş ve tazminatın eski hale iade, telafi, rehabilitasyon, tatmin ve tekrarlanmama garantilerini kapsadığını belirtmiştir.

¹¹¹ African Court on Human and Peoples' Rights, "Comparative Study," 2. Ayrıca bkz. Shelton, *Remedies*, 33.

¹¹² African Court on Human and Peoples' Rights, "Comparative Study," 2.

¹¹³ African Court on Human and Peoples' Rights, "Comparative Study," ix.

¹¹⁴ African Court on Human and Peoples' Rights, *Reverend Christopher Mtikila v. The United Republic of Tanzania*, Başvuru No. 011/2011, Ruling on Reparations, Haziran 13, 2014, para. 27.

¹¹⁵ *Reverend Christopher Mtikila v. The United Republic of Tanzania*, Ruling on Reparations, para. 27-32.

dava masraflarının geri ödenmesine ilişkin garantilerini de kabul etmiştir.¹¹⁶ Tazminat için geçerli olan genel ilkeler arasında, *Lohé Issa Konaté/ Republic of Burkina Faso* davasında Mahkeme, devletin, uluslararası haksız eyleminin mağdura verdiği tüm zararlar için iade, tazminat, rehabilitasyon ve tekrarlanmama garantilerini içeren tam tazminat verme yükümlülüğünü de tanımlamıştır.¹¹⁷ Bu ilkeye dayanarak, Mahkeme, davalı devlete tazminat, gelir kaybı, masraflar ve manevi zararlar için tazminat ve tatmin de dahil olmak üzere tazminat önlemleri almasını emretmiştir.¹¹⁸

Ogiek davasında Afrika Mahkemesi, insan hakları ihlalleri için çözüm bulma konusundaki esnekliğini de teyit etmiştir. Bu davada, başvuran, iade, tazminat, tatmin ve tekrarlanmama garantilerinin çözümlerinin, davalının eylemleri ve ihmalleri nedeniyle maruz kaldıkları ihlalleri gidermek için en uygun olacağını iddia etmektedir.¹¹⁹ Buna göre, Afrika Mahkemesi, tazminatlar ve tekrarlanmama garantileri de dahil olmak üzere çok çeşitli iyileştirici tedbirlere hükmetmiştir.¹²⁰

B. Afrika İnsan Hakları Mahkemesi'nin Kararlarının İcrasındaki Rolü

Herhangi bir telafi işleminin amacı, çeşitli insan hakları belgelerinde yer alan hakları yürürlüğe koymaktır. Sonuç olarak, takip ve icra mekanizmaları oluşturulmalı ve uygulamada kullanılabilir ve erişilebilir olmalıdır.¹²¹

Afrika Mahkeme Protokolü'nün 30. maddesine göre, protokole taraf olan devletler, taraf oldukları bir davada, Mahkeme'nin öngördüğü süre içinde hükme uyma ve icrasını garanti etme yükümlülüğüne sahiptir. Bu hüküm, yalnızca taraf devletlerin taraf oldukları mahkemenin kararına ilişkin olarak üstlendikleri yükümlülüğü belirtmektedir. Mahkeme kararlarının icrasını denetlemekten kimin sorumlu olduğunu açıkça belirtmemektedir. Bununla birlikte, aynı Protokol'ün 29(2) maddesinin dilinden de anlaşılacağı gibi, Meclis'in adına hareket etmeye yetkili olduğu Bakanlar Konseyi, Mahkeme'nin kararının uygulanmasını denetlemekle görevli organdır. AfB Kurucu Yasası'nın 23(2) maddesine göre, Meclis, Mahkeme'nin kararlarını ve geçici tedbir kararlarını içeren AfB kararlarına uymayan devletlere karşı yaptırım uygulama veya siyasi veya ekonomik nitelikte başka önlemler alma yetkisine sahiptir.¹²²

Protokol, Mahkeme'ye kararlarına uyulmasını sağlamak için herhangi bir açık yetki vermemektedir ve bu nedenle kararları dikkate alınmadığında tepki verme konusunda güçsüz görünmektedir. Bunun yerine, Protokolü'nün 31. maddesinde öngörüldüğü gibi, Mahkeme, bir devletin kararını dikkate almadığı durumlar da dahil olmak üzere, her olağan oturumda Meclis'e bir önceki yıla ait faaliyetleri hakkında bir rapor sunmalıdır. Bu da Afrika Mahkemesi kararlarının uygulanmasının yargı kurumlarından ziyade yalnızca yargı dışı kurumlara atfedildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte, Afrika Mahkemesi'nin usul kuralları ve uygulaması, Mahkeme'nin kararlarının uygulanmasında kendisinin rolü olduğunu göstermektedir. Örneğin, Afrika Mahkeme Protokolü'nden farklı olarak Mahkeme Usul Kurallarının 81. maddesi, Mahkeme'ye kararlarının icrası konusunda yetki vermiştir. Buna göre Mahkeme Kuralları, ilgili taraf devletin Mahkeme kararlarına bağlılığına ilişkin raporlar sunmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, devlet uyumluluğunu izlemenin tek yolu bu değildir. Mahkeme, kararlarının uygulanıp uygulanmadığını belirlemek için diğer güvenilir kaynaklardan da ilgili bilgileri alabilir. Ayrıca, Devletin kararlarına uygunluğu konusunda anlaşmazlık olması durumunda, Mahkeme bu kararların uygulanma durumunu değerlendirmek üzere bir duruşma

¹¹⁶ *Reverend Christopher Mtikila v. The United Republic of Tanzania*, Ruling on Reparations, para. 38-45.

¹¹⁷ *African Court on Human and Peoples' Rights, Lohé Issa Konaté v. Republic of Burkina Faso*, Başvuru No. 004/2013, Judgment on Reparations, Haziran 3, 2016, para. 15(a&b).

¹¹⁸ *Lohé Issa Konaté v. Republic of Burkina Faso*, Judgment on Reparations, para. 60.

¹¹⁹ *African Commission on Human and Peoples' Rights/Republic of Kenya*, Judgment, para. 218.

¹²⁰ *African Court on Human and Peoples' Rights, African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya*, Başvuru No. 006/2012, Judgment (Reparations), Haziran 23, 2022, para. 160.

¹²¹ Shelton, *Remedies*, 120.

¹²² Manisuli Ssenyonjo, "Responding to Human Rights Violations in Africa: Assessing the Role of the African Commission and Court on Human and Peoples' Rights (1987–2018)," *International Human Rights Law Review* 7, (2018): 32.

düzenleyebilir. Devlet kararlarına uymazsa, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 31. maddesinde de öngörülen devletin uyumsuzluğu hakkında Meclis'e rapor vermek Mahkeme'nin görevidir.¹²³

Mahkeme'nin içtihadı da Mahkeme'nin kararlarının uygulanmasındaki rolünü göstermektedir. Mahkeme, çoğu durumda, ilgili devlete, kararını belirli bir süre içinde uygulamak için alınan tedbirler hakkında rapor vermesini emretmiştir. Bunun iyi bir örneği, *African Commission on Human and Peoples' Rights/Libya* davasına ilişkin karardır. Bu dava, Libya'daki¹²⁴ insan hakları durumlarıyla ilgili olarak Mart 2011'de Afrika Komisyonu tarafından Libya'ya karşı açılmış ve Afrika Mahkemesi daha sonra geçici tedbirler almıştır. Afrika Mahkemesi kararında, Libya'dan can kaybı veya fiziksel bütünlüğün ihlali ile sonuçlanacak eylemlerden kaçınmasını ve emrin uygulanması için alınan tedbirler hakkında emrin alındığı tarihten itibaren on beş gün içinde rapor vermesini talep etmiştir.¹²⁵ Benzer bir şekilde, *Anudo Ochieng Anudo/United Republic of Tanzania* davasında Afrika Mahkemesi, davalı devlete, başvuranın ulusal topraklarına dönmeye, korunmasını sağlamasına ve kırk beş gün içinde Mahkemeye bir rapor sunmasına izin vererek haklarını geri vermek için gerekli tüm adımları atmasını emretmiştir.¹²⁶ Benzer şekilde, *Mtikila davasında ve Umuhoza davasında* Mahkeme, devlete, karar tarihinden itibaren altı ay içinde Mahkeme'nin kararına uymak için attığı adımları detaylandıran bir rapor sunmasını emretmiştir.¹²⁷ Afrika Mahkemesi, Lohé Issa Konaté/*Republic of Burkina Faso* davasında da benzer bir yaklaşım benimsemiş ve davalı devletin kararlarını makul bir süre içinde ve her halükarda karar tarihinden itibaren iki yılı geçmemek üzere emirlerini uygulamak için alınan tedbirler hakkında Mahkeme'ye rapor vermesini talep etmiştir.¹²⁸ Mahkeme, aynı davadaki tazminat kararında, davalı devlete, kararın yayınlandığı tarihten itibaren altı ay içinde, kararında belirtilen tüm kararların uygulanma durumu hakkında bir rapor sunmasını emretmiştir.¹²⁹

Bu içtihat bütününe rağmen, devletin Mahkeme'nin kararlarına uyma derecesi hala çok düşüktür. Bu uyumsuzluk, halkın Mahkeme'ye olan güvenini aşındıracak ve Afrika insan hakları sistemine bir katkı olarak etkinliği ve değeri konusunda şüphe uyandıracaktır. Bu nedenle, Mahkeme'nin kıta genelinde insan haklarının ilerlemesini olumlu yönde etkilemesi için, taraf devletler ve AfB'nin siyasi organları ona gerekli siyasi desteği vermelidir.

III. AFRIKA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ'NİN ETKİNLİĞİ VE SINIRLILIKLARI

A. Afrika İnsan Hakları Mahkemesi'nin Etkisini Artıran ve Sınırlayan Faktörler

Afrika'da insan haklarının geliştirilmesi için Afrika Mahkemesi'nin etkisini artırabilecek en büyük fırsatlardan biri, Afrika Komisyonu'nun Mahkeme önündeki duruşudur. Komisyon, davaları Mahkeme'ye sunma konusunda koşulsuz hak verilen iki kuruluştan biridir (diğeri Afrika Hükümetlerarası kuruluşlardır).¹³⁰ Mahkeme önünde dava açmasına izin verilen diğerlerin duruşu ise şartlıdır. Örneğin, Mahkeme Protokolü'nün 5(1b-d) maddesinde belirtildiği gibi, bir taraf devletin

¹²³ African Court on Human and Peoples' Rights, Rules of Court, Eylül 1, 2020, Kural 81.

¹²⁴ Dava ilk olarak Mısır Kişisel Haklar Girişimi, Interights, İnsan Hakları İzleme Örgütü, Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu ve Libya İnsan Hakları Birliği'nden oluşan beş STK tarafından Afrika Komisyonu'na getirildi. Bu STK'lar, Şubat 2011'de ülke geneline yayılan protestoların ardından Libya'da meydana gelen ağır insan hakları ihlalleriyle ilgili olarak Afrika Komisyonu'na iki başvuruda bulundu (ilk üç STK ortaklaşa Libya aleyhine Komisyon'a şikâyetinde bulundu ve diğer ikisi aynı devlete karşı ayrı bir şikâyetinde bulundu).

¹²⁵ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya*, Order for Provisional Measures, para. 25.

¹²⁶ *Anudo Ochieng Anudo v. United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 132(ix).

¹²⁷ *Reverend Christopher Mtikila v. The United Republic of Tanzania*, Judgment, para. 46(4); *Ingabire Victoire Umuhoza v. Republic of Rwanda*, Judgment, para. 173(x).

¹²⁸ African Court on Human and Peoples' Rights, *Lohé Issa Konaté v. Republic of Burkina Faso*, Başvuru No. 004/2013, Judgment, Aralık 5, 2014, para. 176(9).

¹²⁹ *Lohé Issa Konaté/Republic of Burkina Faso*, Judgment on Reparations, para. 60(ix).

¹³⁰ Afrika Mahkemesi Protokolü, Madde 5(1a).

Mahkeme'ye dava açma yetkisi, Komisyon'a şikâyetle bulunan bir taraf devlet veya Komisyon'a şikâyetle bulunulan bir taraf devlet veya vatandaşı insan hakları ihlallerinin mağduru olan bir taraf devlet olması şartına bağlıdır.¹³¹ Ayrıca, bireylerden ve STK'lerden farklı olarak, Mahkeme'nin Komisyon'dan dava alma yetkisine ilişkin özel bir beyana gerek yoktur. Bu tür koşulsuz duruş, ilgili devletin Afrika Mahkeme Protokolünü ve Afrika Şartı'nı onayladığı sürece Komisyon'un davaları Mahkeme'ye havale etmesini sağlayacaktır. Buna karşılık, Mahkemeye, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca beyanda bulunmayan devletlerle ilgili davaları alma fırsatı verecektir. *African Commission on Human and Peoples' Rights/Libya* davada durum budur. Libya, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca özel bir beyanda bulunmamış olsa da Libya'nın hem Afrika Mahkeme Protokolü'ne hem de Afrika Şartı'na taraf bir devlet olması nedeniyle Komisyon konuyu Mahkeme'ye havale etmiştir.¹³² Buna ek olarak, Komisyon'un bu koşulsuz duruşu, Mahkeme'nin Komisyon'un tavsiye niteliğindeki bulgularını bağlayıcı kararlara dönüştürmesine de olanak sağlayacaktır. Bu durum, Afrika Komisyonu İçtüzüğü'nün 118(1) Kuralında açıkça belirtilmiştir. Bu kural, bir devletin kural 112'de belirtilen süre içinde Komisyon kararına uymak istememesi halinde, Komisyonun Protokolün 5(1a) maddesi uyarınca davayı Afrika Mahkemesine sunabileceğini ve tarafları buna göre bilgilendirebileceğini öngörmektedir.¹³³

Diğeri ise Mahkemenin geniş bir konu bakımından yetkisinin varlığıdır. Afrika Mahkeme Protokolü'nün 3. maddesi uyarınca, Afrika Mahkemesi, Afrika Şartı'nın, Afrika Mahkeme Protokolü'nün ve ilgili devletler tarafından onaylanan diğer ilgili insan hakları belgelerinin yorumlanması ve uygulanmasıyla ilgili olarak kendisine sunulan tüm davaları ve anlaşmazlıkları değerlendirme yetkisine sahiptir. Bu genişletilmiş yargı yetkisi, Mahkeme'ye, Afrika Şartı'nda açıkça tanınmayan, ancak ilgili devletler tarafından onaylanan diğer ilgili insan hakları belgelerinde yer alan hak ihlallerini değerlendirme fırsatı vermektedir.

Afrika'daki insan hakları sistemini güçlendirme potansiyeline rağmen, Mahkemenin Afrika'da insan haklarının geliştirilmesi konusundaki etkisini sınırlayabilecek bir dizi faktör bulunmaktadır. Birincisi, Afrika Mahkeme Protokolü'nün geniş çapta onaylanmamış olmasıdır. Haziran 2024 itibarıyla, 54 AfB Üye Devletinden sadece 34'ü Protokolü onaylamıştır. Başka bir deyişle, Mahkeme, Protokolünü onaylamayan 54 AfB Üye Devletinden 20'si üzerinde herhangi bir yargı yetkisi kullanamaz, çünkü Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 34. maddesinde belirtildiği gibi, bir antlaşma üçüncü bir devlet için rızası olmadan ne yükümlülük ne de haklar yaratmaktadır. Bu da Afrika Mahkemesi'nin koruyucu görevini yerine getirme yeteneğinin, Protokol'ün yaygın olarak onaylanmaması nedeniyle engellenmeye devam edeceği anlamına gelmektedir.¹³⁴

Diğer faktör, yargı yetkisinin bireyler ve STK'lar için sınırlı erişilebilirliğidir. Kuruluş Protokolü, bireylerin ve STK'ların, ancak aleyhine şikâyetle bulundukları devletin, Mahkeme'nin bu yolla açılan davaları alma yetkisini kabul eden özel bir beyanda bulunması halinde Mahkeme önüne dava açmalarına izin vermektedir.¹³⁵ Bu, Mahkeme'nin birincil yararlanıcılarının ve kullanıcılarının Afrika Komisyonu, bölgesel hükümetler arası kuruluşlar veya taraf devletler değil, bireyler ve STK'lar olmasına rağmen yapılmıştır. Bu nedenle, bu sınırlı erişilebilirlik, Afrika'daki çoğu STK ve insan hakları ihlali mağdurunun Mahkemeye erişmesi için çok zor olacaktır. Bu durum, Mahkeme'nin daha fazla davaya bakma ve kıta genelinde insan haklarının korunmasını ve geliştirilmesini sağlama görevini yerine getirerek Afrika'da insan haklarının geliştirilmesine katkıda bulunma yeteneğini sınırlayacaktır. Bu

¹³¹ Afrika Mahkemesi Protokolü, Madde 5(1b-d).

¹³² Libya, Temmuz 19, 1986'da Afrika Şartı'nı ve Kasım 19, 2003'te Afrika Mahkemesi Protokolünü onaylamıştır.

¹³³ African Commission's Rules of Procedure, (2010), Kural 118(1).

¹³⁴ International Justice Resource Center, *Advocacy before the African Human Rights System: A Manual for Attorneys and Advocates Preventing and Remediating Human Rights Violations through the International Framework*, (2016), 115. <https://ijrcenter.org/wp-content/uploads/2016/11/Advocacy-before-the-African-Human-Rights-System.pdf> erişim tarihi: Mayıs 20, 2024.

¹³⁵ Afrika Mahkemesi Protokolü, Madde 5(3) ve Madde 34(6).

nedenle, devletin özel beyanda bulunmaması, Mahkeme'nin hakları ihlal edilenlere yargısal koruma sağlama birincil amacını yerine getirme kapasitesini ciddi şekilde sınırlamaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Afrika Mahkemesi'nin bireylerden ve STK'lardan davaları alma yetkisi, bir taraf devletin bu yolla açılan davaları alma yetkisini kabul eden özel beyanının varlığına bağlıdır. Bu durum, devletlerin bu tür özel beyanları geri çekme uygulaması¹³⁶ ve devletlerin bunu Afrika Mahkemesi'nin yargı yetkisini reddetmek için bir savunma olarak kullanmaya sürekli güvenmeleri nedeniyle tehdit altındadır. Örneğin, *XYZ/Republic of Benin* davasında, davalı devlet, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesinde öngörüldüğü şekilde yapılan özel beyanı geri çektiğini ve Mahkeme'nin artık bireyler veya STK'ları tarafından kendisine karşı yapılan yeni başvuruları kabul etme yetkisine sahip olmadığını belirterek Mahkeme'nin yargı yetkisine itiraz etmektedir.¹³⁷ Mahkeme'nin Afrika kıtasında insan haklarını koruma yetkisinin, ortaya çıkan bu geri çekilme eğilimi nedeniyle tehlikede olduğu tartışılmaz. Bu durum pratikte Mahkeme'nin Afrika'da insan haklarının korunmasında önemli bir role sahip olmasına rağmen, korumasının fiili kapsamının kıtadaki yalnızca sekiz ülkeyi kapsadığı anlamına gelir. Geriye kalan sekiz devlete ve geri çekilen dört devlete karşı kaç dava açıldığını düşünersek, bu şüphesiz doğrudur. Yani, 2020 itibarıyla Afrika Mahkemesi'nden çekilen dört devlet, Mahkeme önündeki toplam davanın yaklaşık %85'ini oluştuyordu; davaların geri kalan %15'i geri kalan sekiz devlete karşı açılmıştır.¹³⁸ Adjolohoun'un doğru bir şekilde belirttiği gibi, devletler tarafından özel beyanların geri çekilmesi, yalnızca Afrika Mahkemesi'nin kişisel bakımından yetkisini değil, aynı zamanda otoritesini ve meşruiyetini de kısıtlayacaktır.¹³⁹ Bu nedenle, Afrika Mahkemesi'nin Afrika'da insan haklarının ilerlemesine etkin katkısını etkileyebilecek diğer faktör, üye devletlerin özel beyanları geri çekmesidir.

Taraf Devletlerin, Afrika Mahkeme Protokolü uyarınca, 34(6) maddesi uyarınca beyanlarını yaparken veya geri çekerken eylemleri için bir gerekçe sunmaları gerekmemektedir. Ancak, Fildişi Sahili hariç, beyanlarını geri çeken diğer tüm devletler kararları için bir açıklama yapmışlar. Aslında bu devletler, egemenliklerine müdahale ettiklerini iddia ettikleri olumsuz kararların ardından özel beyanlarını geri çekmişler. Örneğin, Ruanda, Ingabire Victoire Umuhoza'nın kendisini adaletten kaçan bir soykırım hükümlüsü olarak gördüğünü iddia ederek Mahkeme'ye şikâyetle bulunmasına yanıt olarak 34(6) madde kapsamındaki beyanını geri çekmiştir. Ruanda'ya karşı *Ingabire Victoire Umuhoza davasının* ön duruşma prosedürleri sırasında yapılan geri çekilme beyanında belirtildiği gibi, Ruanda, 34(6) maddesinin bir soykırım hükümlüsüne Afrika Mahkemesi'ne erişim hakkı vereceğini hiçbir zaman öngörmediğini belirtmiştir.¹⁴⁰

Madde 34(6) uyarınca beyanını geri çeken ikinci devlet olan Tanzanya da "beyanım *Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti'nin beyanını yaparken sunduğu çekincelere aykırı olarak uygulandığını*" belirterek

¹³⁶ Aralık 20, 2023 itibarıyla, böyle bir özel beyanda bulunan on iki devletten dördü bunu geri çekmiştir. Özel beyanlarını geri çeken dört devlet, 2016'da Ruanda, 2019'da Tanzanya ve 2020'de Fildişi Sahili ve Benin'dir. Bireysel başvurular konusunda hala mahkemenin yargı yetkisine tabi olan diğer sekiz devlet Burkina Faso, Gambiya, Gana, Gine-Bissau, Mali, Malavi, Nijer ve Tunus'tur. Bu konuda Mahkeme'nin resmi internet sitesine bkz., <https://www.african-court.org/wpafc/welcome-to-the-african-court/> erişim tarihi: Aralık 20, 2023.

¹³⁷ African Court on Human and Peoples' Rights, *XYZ v. Republic of Benin*, Başvuru No. 003/2021, Ruling on Provisional Measures, Aralık 18, 2023, para. 8.

¹³⁸ Bu konuda bkz. Sègnonna H. Adjolohoun, "A Crisis of Design and Judicial Practice? Curbing State Disengagement from the African Court on Human and Peoples' Rights," *African Human Rights Law Journal* 20, no. 1 (2020): 2-3. <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2020/v20n1a1>.

¹³⁹ Adjolohoun, "A Crisis of Design and Judicial Practice?," 5.

¹⁴⁰ Withdrawal for review by the Republic of Rwanda from the Declaration made under article 34(6) of the Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African court on Human and Peoples' Rights, <https://www.african-court.org/wp-content/uploads/2020/10/Withdrawal-Rwanda.pdf> erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.

geri çekilmesini gerekçelendirmiştir.¹⁴¹ Tanzania yaptığı açıklamada, "Mahkeme, Komisyon nezdinde gözlemci statüsüne sahip STK'lar ve bireylere, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca doğrudan kendi önünde dava açma hakkı verebilir. Bununla birlikte, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 5(3) maddesine hâlel getirmeksizin, bu tür bir hak ancak tüm iç hukuk yolları tüketildikten ve Tanzania Birleşik Cumhuriyeti Anayasası'na uygun olarak bu tür STK'lara ve bireylere verilmelidir"¹⁴² (Vurgu eklenmiştir). "*Bu tür bir yetkinin ancak tüm iç hukuk yolları tüketildikten ve Tanzania Birleşik Cumhuriyeti Anayasası'na uygun olarak bu tür STK'lara ve bireylere verilmesi gerektiğini*" belirten son ifadesi, Tanzania'nın çekince olduğunu iddia ettiği şeydir; ancak, bu çekincelerin sorgulanabilir olmasının iki nedeni vardır. İlk olarak, yerel hukuk yollarının tüketilmesine ilişkin çekince, Mahkeme'nin Afrika Şartı'nın 56(5) maddesi ile birlikte Afrika Mahkeme Protokolü'nün 6(2) maddesi ve Mahkeme Usul Kurallarının 50(2e) Kuralı uyarınca tespit etmesi gereken bir kabul edilebilirlik koşulu olarak zaten tanımlanmış bir çekincedir. İkinci olarak, bireylerin ve STK'ların Mahkeme'ye doğrudan erişimlerini Tanzania Birleşik Cumhuriyeti Anayasası'na bağlılıklarıyla sınırlayan çekince, Anayasa'nın onaylanmış uluslararası anlaşmalara uygunluğuna itiraz etmek de dahil olmak üzere, bildirgenin bireylerin ve STK'ların Mahkeme'ye doğrudan erişimini sağlama ana hedefine aykırıdır. Ayrıca, bir tarafın bir antlaşma yükümlülüğüne uymamasını mazur göstermek için iç hukukun kullanılmasını yasaklayan Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 27. maddesini de ihlal etmektedir.

Beyanını geri çeken üçüncü devlet, Mart 25, 2020 tarihli geri çekilme bildiriminde, Mahkeme'nin yetkisi dışındaki alanlara müdahalesinin ulusal hukuk düzenini ciddi şekilde bozduğunu ve ülkenin ekonomik cazibesi üzerinde zararlı bir etkisi olan yasal belirsizlik yarattığını iddia eden Benin Cumhuriyeti'dir.¹⁴³

Kıtadaki insan haklarını koruma çabaları, Afrika Mahkemesi'nin geniş konu bakımından yetkisinden yararlanabilir, ancak Mahkeme'nin karar vermede aşırı proaktif olması durumunda Üye Devletlerin desteği kaybolabilir.¹⁴⁴

Afrika Mahkemesi'nin karşı karşıya olduğu bir diğer önemli engel, devletin kararlarına düşük düzeyde bağlılığıdır. Birçok durumda, Devletler, insan hakları ihlallerini gidermek için Mahkeme tarafından emredilen önlemleri uygulamaya koymayı geciktirmiştir. Ve yukarıda belirtildiği gibi, bazı Devletler, Mahkeme'nin kendilerini memnun etmeyen kararlarına tepki olarak 34(6) beyanlarını geri çekecek kadar ileri gitmişler. Mahkeme'ye yönelik bu saldırılar, hem daha önce kendilerine sağlanan yasal bir yola erişimlerini kaybeden etkilenen bireyler hem de kıta genelinde insan haklarının korunması için önemli gerilemeleri temsil etmektedir.¹⁴⁵ Aslında, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 30. maddesi uyarınca, taraf devletlerin mahkemenin kararına uymasını ve kararın uygulanmasını garanti etmesini gerektirmektedir ve aynı Protokol'ün 31. maddesinde belirtildiği gibi, Mahkeme'nin, devletlerin kararlarına uymadığı durumları her olağan oturumda AfB Meclisi'ne bildirmesi gerekmektedir. Buna göre, Afrika Mahkemesi, devletlerin kararlarına uymamasına ilişkin ayrıntıları sağlayan bu tür raporları düzenli olarak hazırlamıştır. Bununla birlikte, AfB siyasi organları, Mahkeme'nin doğası gereği

¹⁴¹ Notice of Withdrawal of the Declaration made under Article 34(6) of the Protocol to the African Charter on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights, https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/Withdrawal-Tanzania_E.pdf erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.

¹⁴² Declaration of the United Republic of Tanzania, https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/Declaration_Tanzania.pdf erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.

¹⁴³ Centre for Human Rights, "Centre for Human Rights Expresses Concern about the Withdrawal of Direct Individual Access to the African Court by Benin and Côte D'ivoire", *Press Statement*, Mayıs 5, 2020, 2. https://www.chr.up.ac.za/images/centrenews/2020/Centre_for_Human_Rights_expresses_concern_about_the_withdrawal_of_direct_individual_access_to_the_African_Court_by_Benin_and_Cote_dIvoire.pdf erişim tarihi: Mayıs 22, 2024; Ayrıca bkz. Adjohoun, "A Crisis of Design and Judicial Practice?," 12.

¹⁴⁴ Reventlow and Curling, "The Unique Jurisdiction of the African Court on Human and People's Rights," 209.

¹⁴⁵ Amnesty International, "Why the African Court Should Matter to You", (2023). <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2023/06/why-the-african-court-should-matter-to-you/> erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.

bağlayıcı olan kararlarının derhal devlet eylemleri tarafından takip edilmesini sağlamada yeterince proaktif olmamıştır.¹⁴⁶ 2020 yılı itibarıyla, Mahkeme'nin kararlarına tam uyum düzeyi sadece %7'dir, başvuruların %18'inde Mahkeme kararlarına kısmen uyum, %75'inde ise Mahkeme kararlarına uyumsuzluk söz konusudur. Ayrıca, Mahkeme'nin geçici tedbirlere ilişkin kararlarına %10 oranında uyum sağlanmıştır.¹⁴⁷ Mahkeme kararlarının çok düşük düzeyde uygulanması, AfB Üye Devletlerinin, halklarının yararına etkili bir yargısal insan hakları koruma sisteminin kurulmasını sağlayan Afrika Mahkemesini kurarken verdikleri taahhütle çelişmektedir.¹⁴⁸ Mahkeme'nin kararlarına bu sistematik uyumsuzluk veya kısmen uyum, halkın Mahkeme'ye olan güvenini aşındıracak ve Afrika Mahkemesi'nin insan hakları sistemine etkinliği ve katma değeri konusundaki güvenilirliğini baltalayacaktır.¹⁴⁹

Afrika Komisyonu'nun Afrika Mahkemesi'ne sınırsız erişimini kullanmaması, Afrika Mahkemesi'nin Afrika'da insan haklarını ilerletme yeteneğini engelleyebilecek bir başka faktördür. Önceki bölümde açıklandığı gibi, aleyhine başvuru yapılan devlet Afrika Mahkemesi Protokolünü onayladığı sürece, Afrika Komisyonu, Afrika Mahkemesinin çekışmeli yargı yetkisine sınırsız erişim hakkına sahip olan organlardan biridir. Böyle bir olasılığa rağmen, Afrika Komisyonu davaları Mahkemeye havale etme konusunda fazla bir istek göstermemektedir. Afrika Mahkemesi'nin kuruluşundan bu yana, Afrika Komisyonu Afrika Mahkemesi'ne yalnızca üç dava sunmuştur.¹⁵⁰ Bu nedenle, Afrika Komisyonu'nun sahip olduğu yasal fırsatı kullanmadaki bu başarısızlığı, Afrika Mahkemesi'nin Afrika'da insan haklarının ilerlemesindeki rolünü etkilemektedir.

Afrika Mahkeme Protokolü'nün 15(4) ve 21(2) maddelerinde belirtildiği gibi, yalnızca Mahkeme başkanı tam zamanlı olarak görev yapıp geri kalan on yargıç yarı zamanlı olarak görev yapmaktadır. Sonuç olarak, Mahkeme işlerini yılda dört kez gerçekleşen ve her biri dört hafta süren olağan oturumlar halinde yürütmektedir. Dahası, Başkan, kendi inisiyatifiyle ya da yargıçların çoğunluğunun talebi üzerine Olağanüstü Oturumlar düzenleyebilir.¹⁵¹ Bu zaman başına düzenleme, iş yükü arttığında Mahkeme'nin genel etkinliği üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olacaktır. Afrika insan hakları sisteminin genel etkinliği için tam zamanlı bir mahkemenin gerekli olduğu göz önüne alındığında, bir mahkemeye sahip olmak ihtiyatlı olacaktır. Aslında, Meclis, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 15(4) maddesinin ikinci fıkrasında belirtildiği gibi, gerekli görüldüğü takdirde, bu düzenlemeyi (zaman başına düzenlemeyi) değiştirmeye yetkilidir. Tam zamanlı bir mahkemeye sahip olmanın masraflarda önemli bir artışa neden olacağını belirtmekte fayda var. Ancak, katkısı göz önüne alındığında, ihtiyaç duyulan harcamalar haklıdır.

Mahkeme kararlarının uygulanmasından sorumlu bağımsız bir organın olmaması, Afrika Mahkemesi'nin kıtada insan haklarının ilerlemesindeki olumlu etkisini sınırlayabilecek bir başka engeldir. Mahkemenin herhangi bir kararının etkinliği, AfB'nin siyasi iradesine bağlıdır. Daha önce belirtildiği gibi, Meclis, Mahkeme kararının uygulanmasını denetlemekle görevlidir ve Bakanlar Konseyi, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 29(2) maddesi uyarınca Meclis adına bu görevi yerine getirmekle görevlidir. Bağımsız bir organın olmaması ve siyasi organa büyük ölçüde güvenilmesi, Mahkeme'nin etkisini etkileyecektir. *African Commission/Libya* davasında olan budur. AfB üye devletleri arasında Libya kriziyle başa çıkma yolları konusunda var olan anlaşmazlık nedeniyle, AfB mahkemenin kararını desteklemedi ve sonuç olarak bu kritik durumda insan haklarını

¹⁴⁶ Amnesty International, "Why the African Court Should Matter to You".

¹⁴⁷ African Union, "Conference on the Implementation and Impact of the Decisions of the African Court on Human and Peoples," *The Dar Es Salaam Communiqué*, (2021), para. 9.

¹⁴⁸ African Union, "Conference on the Implementation," para. 7.

¹⁴⁹ African Union, "Conference on the Implementation," para. 10.

¹⁵⁰ Üç dava şunlardır: *African Commission on Human and Peoples' Rights/Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya* (Başvuru 002/2013); *African Commission on Human and Peoples' Rights/The Republic of Kenya* (Başvuru No. 006/2012); ve *African Commission on Human and Peoples' Rights/Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya* (Başvuru 004/2011).

¹⁵¹ Rules of Court, Kural 22(1) ve 23(1).

koruyamamıştır. Bu durum, AfB içindeki siyasi farklılıkların, Afrika Mahkemesi'nin yaklaşmakta olan insan hakları ihlalleri durumlarındaki potansiyel olumlu etkisini potansiyel olarak nasıl etkisiz hale getirebileceğini göstermektedir.¹⁵²

SONUÇ

Afrika Birliği Örgütü (ABÖ)'nün kurulması, kurucu Şartı'nın insan haklarına vurgu yapmamasına rağmen, Afrika'daki mevcut insan hakları koruma çerçevesine yönelik temel bir adımdı. Bununla birlikte, Afrika'daki insan haklarının evrimi, ABÖ'nün AfB'ye dönüşümüyle derinden etkilenmiştir. Bu değişim, ciddi insan hakları ihlallerine müdahale edilmesine izin veren, karışmama ilkesinden kayıtsız kalmama ilkesine önemli bir geçişi işaret etmektedir. Afrika insan hakları sistemi, 1981'de Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın kabul edilmesiyle kurulmuştur. Afrika Şartı, medeni ve siyasi haklar, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar ile halkların hakları ve bireysel görevleri kapsayan bütüncül yaklaşımıyla benzersiz bir insan hakları belgesi olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsayıcılık hem bireysel hem de kolektif boyutları bütünleştiren insan haklarına yönelik bir Afrika bakış açısını yansıtmaktadır. Kapsamlı doğasına rağmen, Afrika Şartı sınırsız değildir. Çalışma hakkı gibi belirli hakların dar tanımları ve özel hayatın gizliliği hakkı ile sosyal güvenlik hakkı gibi diğerlerinin ihmal edilmesi, kapsamındaki boşlukları vurgulamaktadır. Ayrıca, geri çekilme hükümlerinin varlığı, iç hukuklara dayalı olarak hakların kısıtlanabilmesine olanak tanır ve bu durum Afrika Şartı'nın sunduğu korumayı zayıflatır.

Afrika Şartı, hükümlerinin uygulanmasını denetlemek için Afrika Komisyonu'nu kurmuştur. Bu koruma sistemi, 1998'de Afrika Mahkemesi'nin kurulmasıyla daha da güçlendirilmiştir. Kıtada insan haklarına başlangıçta yeterince önem verilmemesine rağmen, Mahkeme'nin kurulması çok önemli bir gelişmeyi işaret etmektedir. Mahkeme, Afrika Komisyonu'nun eksikliklerini gidermek ve koruma görevini güçlendirmek amacıyla Komisyonu'nun tamamlayıcı niteliktedir. Afrika Mahkeme'nin bağlayıcı karar verme yetkisi, devletlerin insan hakları ihlallerinden sorumlu tutulmasını ve mağdurların uygun çözümler almasını sağlar. Bu nedenle Mahkeme, kıta genelinde insan haklarının geliştirilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır.

Afrika Mahkemesi'nin devletler tarafından onaylanan çeşitli insan hakları belgeleri hakkında bağlayıcı kararlar verme yetkisi, diğer yargı dışı antlaşma izleme organlarına kıyasla etkisini önemli ölçüde artırmaktadır. Hukuken bağlayıcı kararları, insan haklarının korunmasına yardımcı olmanın yanı sıra ulusal düzeyde kurumsal ve yasal reformları teşvik edecektir. Mahkeme'nin içtihadı, Afrika Şartı'nın ve diğer insan hakları antlaşmalarının birbirine uygun şekilde uygulanması için standartlar belirler ve bu sayede bir davaya dahil olan tarafların ötesinde etki alanını genişletir. Ayrıca, Mahkeme, ulusal mekanizmaların başarısız olduğu durumlarda insan hakları ihlallerinin mağdurları için bir güvenlik ağı görevi görmektedir. Bireyler ve STK'lar için Mahkeme'ye erişim sınırlı olsa da yargı yetkisi altındaki devletlerde tazminat için önemli bir yol olmaya devam etmektedir. Mahkeme, mağdurlara adalet sağlayarak ve gelecekteki ihlalleri caydırarak, insan haklarının korunmasını güçlendirmekte ve kıta genelinde hesap verebilirliği teşvik etmektedir.

Çözüm yolları açısından, Afrika Mahkemesi, diğerlerinin yanı sıra iade, tazminat, rehabilitasyon, tatmin ve tekrarlanmama garantilerini içeren tazminat sağlama konusunda açıkça yetkilendirilmiştir. Bu kapsamlı çözüm yaklaşımı, mağdurların çektikleri acılar için yeterli ve etkili bir şekilde telafi edilmesini sağlar. Mahkeme'nin içtihatlarında da görüldüğü gibi, çeşitli tazminat biçimlerine hükmetme konusundaki esnekliği, insan hakları ihlallerini kapsamlı bir şekilde ele alma taahhüdünün altını çizmektedir.

Konu bakımından yargı yetkisi ile ilgili olarak, Afrika Mahkemesi geniş ve esnek bir yaklaşım benimsemektedir. Karar verirken, Afrika Şartı'na öncelik verirken sıklıkla bir dizi insan hakları belgesini dikkate almaktadır. Uygulanabilir hukuklara yaklaşımı, bölgesel insan hakları standartlarını uluslararası normlarla uyumlu hale getirme taahhüdünü göstermektedir. Mahkeme, Afrika Şartı, diğer bölgesel

¹⁵² Cartes JB Cartes Rodríguez ve Íñigo L Álvarez, "The Case Law of the African Court on Human and Peoples' Rights in Libya following the Arab Uprisings: Lessons Learned for the Consolidation and Legitimation of the Court," *African Human Rights Law Journal* 20, no. 1 (2020): 98. <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2020/v20n1a3>.

belgeler ve uluslararası antlaşmalar da dahil olmak üzere çok çeşitli hukuki kaynaklardan yararlanarak, insan hakları hukukuna ilişkin incelikli ve kapsamlı bir anlayış sergilemektedir. Bu yaklaşım sadece Mahkeme'nin meşruiyetini ve otoritesini güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda kararlarının geniş ve sağlam bir hukuki çerçeveye dayanmasını da sağlamaktadır.

Afrika Mahkemesi, hakların normatif içeriğini belirlerken, Afrika'da insan haklarının korunmasını ilerletme taahhüdünün altını çizen çeşitli yaklaşımlar kullanmıştır. Bu yaklaşımlar, zımni haklar teorisi yaklaşımı, etkili kural yaklaşımı, teleolojik yaklaşım, çapraz referanslama yaklaşımı, çapraz aşılama yaklaşımı ve iddia edilen mağdur merkezli yaklaşımdan oluşmaktadır. Bu yaklaşımlar aracılığıyla Mahkeme, boşlukları doldurmaya ve ortaya çıkan insan hakları zorluklarına yanıt vermeye çalışmıştır. Örneğin, Afrika Mahkemesi, zımni haklar teorisi yaklaşımını uygulayarak, ücretsiz adli yardım hakkı ve vatandaşlık hakkı gibi Afrika Şartı'nda açıkça tanınmayan haklar için korumayı genişletmiştir. Bu yaklaşım, Şarta ilişkin boşlukları doldurma ve yeni gelişmelerle başa çıkma konusunda yardımcı olurken, hukuki yorumlarda öngörülemezliğe ve istikrarsızlığa yol açabilir. Öte yandan, Afrika Mahkemesi, etkili kural yaklaşımını kullanarak, Afrika Şartı'nın hükümlerinin bütünlüğünü ve etkinliğini korumaya çalışır. Bu yaklaşım, hükümlerin anlamlarını koruyarak onlara maddi anlam kazandırmayı ve anlamsız hale getirmemeyi amaçlar.

Afrika Mahkemesi, Mahkeme'nin Afrika Şartı'nın nesnesine ve amacına odaklanarak lafzi yorumların ötesine geçmesine izin veren teleolojik yaklaşımı da kullanmıştır. Bu yaklaşım, antlaşma hükümlerinin amaçlanan hedefleriyle tutarlı bir şekilde yürürlüğe girmesini sağlamaktadır. Afrika Mahkemesi, çapraz referans yaklaşımını uygulayarak, kararlarını bildirmek için çeşitli yasal kaynaklardan yararlanmaya istekli olduğunu da göstermiştir. Bu yaklaşım, Mahkeme'nin Afrika Şartı kapsamındaki hakları yorumlamak için kullanmıştır. Çapraz aşılama, Afrika Mahkemesi'nin önüne getirilen davalarla ilgili karar verirken kullandığı diğer yaklaşımdır. Afrika Mahkemesi bu yaklaşımı kullanarak uluslararası içtihatlardan yararlanmış ve yorumlarını zenginleştirmiştir. Bu, *Lohé Issa Konaté/Burkina Faso* ve *Ingabire Victoire Umuhoza/Rwanda* gibi davalarda örneklendirilmiş ve Mahkeme, ifade özgürlüğü ve vatandaşlık hakkı gibi karmaşık konuları ele almak için bu kuruluşlardan gelen görüşleri entegre etmiştir. Afrika Mahkemesi tarafından kullanılan diğer yaklaşım, iddia edilen mağdur merkezli yaklaşımdır. İnsan hakları antlaşmalarının mağdurlar lehine yorumlanmasına büyük önem vermektedir. Bu yaklaşım, *Armand Guehi/Tanzania* ve *Norbert Zongo ve diğerleri/Burkina Faso* gibi davalarda açıkça görülmektedir. Bu davalarda Mahkeme, açık anlaşma hükümlerinin yokluğunda bile mağdurların haklarının korunmasına ve savunulmasına öncelik vermiştir.

Afrika Mahkemesi'nin tüm bu farklı yorumlayıcı yaklaşımları, Afrika bağlamında adaleti sağlama taahhüdünü yansıtmaktadır. Bu yaklaşımlar, Afrika Mahkemesi'nin karmaşık hukuki sorunları ele alma yeteneğini geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda kıta genelinde insan hakları standartlarının ilerici gelişimine de katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu ilerici yaklaşımlara rağmen, önemli zorluklar vardır. Örneğin, zımni haklar teorisi, üye devletlerin yasal belirsizliğine ve direnişine neden olabilir, bu da onları Afrika Mahkeme Protokolünü onaylamaktan veya 34(6) maddesi uyarınca bir beyanda bulunmaktan caydırabilir. Afrika Şartı'nda açık yetki olmaksızın dış içtihatlara güvenmek de yargının aşırıya kaçmasına ilişkin endişeleri artırabilir.

Afrika Mahkemesinin etkinliği sadece karar verme kapasitesine değil, aynı zamanda bu kararların uygulanmasına ve bunlara uyulmasına da bağlıdır. Afrika Mahkeme Protokolü, özellikle madde 29, 30 ve 31, devlet yükümlülükleri ve AfB içindeki çeşitli organların uyumu denetlemedeki rolleri için bir çerçeve oluşturur. Bununla birlikte, Mahkeme'ye Protokol tarafından kararlarının uygulanmasını garanti altına almak için açık bir yetki verilmemiştir. Mahkeme'nin bu yetkisi, usul ve uygulama kurallarından kaynaklanmaktadır. Raporlama ve takip tedbirleri yoluyla devletin uyumunu sağlamayı amaçlayan bu hükümlere ve Mahkeme'nin içtihadına rağmen, genel uyum oranı hayal kırıklığı yaratacak kadar düşük kalmaktadır. Bu uyumsuzluk, Mahkeme'nin güvenilirliğini ve kıtadaki daha geniş insan hakları çerçevesini baltalamaktadır. Mahkemenin Afrika'daki insan hakları ilerlemeleri için güçlü bir katalizör görevi görmesi için hem taraf devletlerden hem de AfB'nin siyasi kurumlarından sağlam bir siyasi destek alması gerekmektedir. Kararlara yalnızca saygı duyulmasını değil, aynı zamanda etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamak, kamu güvenini korumak ve Mahkeme'nin Afrika'da insan haklarını teşvik etme ve korumadaki rolünü güçlendirmek için çok önemlidir.

Afrika Mahkemesi, kıta genelinde insan haklarını ilerletme arayışında hem önemli fırsatlar hem de dikkate değer zorluklar sunmaktadır. Bir yandan, Afrika Komisyonu'nun Mahkeme önündeki duruşu ve Mahkeme'nin kapsamlı konu yargı yetkisi, insan haklarının korunmasına ve geliştirilmesine önemli katkılarda bulunma potansiyelini artırmaktadır. Komisyon'un davaları koşulsuz olarak havale etme ve tavsiye niteliğindeki bulgularını bağlayıcı kararlara dönüştürme yeteneği, Mahkeme'nin erişimini ve etkisini genişletmektedir. Bununla birlikte, çeşitli faktörler Mahkeme'nin etkinliğini sınırlamaktadır. Afrika Mahkemesi Protokolü'nün az sayıda AfB üye devleti tarafından onaylanması, özel beyanların gerekliliği nedeniyle bireyler ve STK'lar için kısıtlı erişilebilirlik ile birleştiğinde, Mahkeme'nin yargı yetkisini engellemekte ve korumasına en çok ihtiyaç duyanlara hizmet etme kabiliyetini azaltmaktadır. Devletlerin bu özel beyannameleri geri çekme eğilimi, Mahkeme'nin erişimini daha da kısıtlamakta ve otoritesini ve meşruiyetini baltalamaktadır. Buna ek olarak, devletin Mahkeme'nin kararlarına uyumunun düşük olması, Afrika Komisyonu'nun sınırsız erişimini yeterince kullanmaması, Mahkeme yargıçlarının yarı zamanlı düzenlemesi ve Mahkeme'nin kararları için bağımsız bir denetleme mekanizmasının olmaması önemli engellerdir. Bu faktörler toplu olarak Mahkeme'nin etkinliğini azaltmakta ve insan haklarını koruma becerisine olan güveni aşındırmaktadır.

Afrika Mahkemesinin etkisini en üst düzeye çıkarmak için bu zorlukların ele alınması zorunludur. Protokol'ün daha fazla onaylanması, devletlerin özel beyanlarını sürdürmeye teşvik edilmesi, Mahkeme'nin tam zamanlı çalışmasının sağlanması ve bağımsız bir denetleme mekanizmasının kurulması, Mahkeme'nin görevini yerine getirme kapasitesini önemli ölçüde artırabilir. Afrika Mahkemesi, bu sınırlamaların üstesinden gelerek, daha adil ve eşitlikçi bir kıtayı teşvik ederek Afrika genelinde insan haklarının sağlam bir koruyucusu olarak daha iyi hizmet verebilir.

Afrika Mahkemesi, Afrika'da insan haklarının geliştirilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu amaçla Mahkeme hem uygulanacak hukukun seçiminde hem de hakların normatif içeriğinin belirlenmesinde çeşitli yaklaşımlar kullanmıştır. Mahkeme'nin çabalarına rağmen, kıtadaki insan haklarının ilerlemesinde etkileyen birkaç faktör bulunmaktadır. Bu nedenle, olumlu etkisini artırmak için aşağıdaki öneriler sunulmaktadır:

- AfB üye devletlerinin üçte birinden fazlasının Afrika Mahkeme Protokolünü onaylamaması, Afrika Mahkemesinin Afrika insan hakları sistemini geliştirmedeki etkisini sınırlayabilecek faktörlerden biridir. Haziran 28, 2024 itibarıyla, yalnızca 34 Afrika devleti Afrika Mahkemesi Protokolünü onaylamıştır, bu da Afrika Mahkemesinin bunu yapmayan diğer 20 AfB üye devleti üzerinde yetkisi olmadığı anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle, Afrika Mahkemesi'nin koruyucu görevini yerine getirme yetkisi, Protokol'ün yaygın olarak onaylanmaması nedeniyle engellenmeye devam edecektir. Bu nedenle, Mahkeme Protokolünü henüz onaylamamış olan Afrika devletlerinin bunu mümkün olan en kısa sürede yapmaları tavsiye edilir. Bu amaçla, tüm AfB üye devletleri tarafından tam onay almak için savunuculuk ve diplomatik çabalar yoğunlaştırılmalıdır.

- Haziran 28, 2024 itibarıyla, bireylerin ve STK'ların Afrika Mahkemesine doğrudan erişmesi için Afrika Mahkeme Protokolü'nün 5(3) ve 34(6) maddesi uyarınca gerekli beyanı yapan yalnızca sekiz devlet bulunmaktadır. Bu durum, Mahkeme'nin daha fazla davaya bakma ve kıta genelinde insan haklarının korunmasını sağlama görevini yerine getirerek Afrika'da insan haklarının geliştirilmesine katkıda bulunma yeteneğini sınırlayacaktır. Böylece, devletlerin özel beyanda bulunmaması, Afrika Mahkemesinin hakları ihlal edilenlere adli koruma sağlama birincil hedefini yerine getirme kapasitesini ciddi şekilde sınırlamaktadır. Bu nedenle, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca henüz özel beyanda bulunmamış olan Afrika devletlerinin, bireylerin ve STK'ların Afrika Mahkemesine doğrudan erişmesine izin vermeleri tavsiye edilir. Devletlerin onayını almak için lobi kampanyaları, diplomatik girişimler ve siyasi tartışmalar yapılmalıdır. Bu, Mahkeme'nin insan hakları içtihadını daha da geliştirmesine ve Afrika'da insan haklarının ilerlemesine katkısını güçlendirmesine yardımcı olacaktır.

- Yukarıda belirtildiği gibi, Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesinin bireylerin ve STK'ların Afrika Mahkemesine doğrudan erişmesine izin vermek için gerekli beyanı yapan son derece az sayıda devlet vardır. Bu durum, Afrika Mahkemesi'nin yargı yetkisini önemli ölçüde azaltarak insan haklarını koruma yeteneği üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olacaktır. Bu gibi durumlarda, bireylerin ve STK'ların 34(6) maddesi beyanını yapmamış bir devletle ilgili olarak Mahkeme'ye erişimleri için tek pratik olasılık, dolaylı bir yaklaşım, yani Afrika Komisyonu aracılığıyla erişim olacaktır. Bu da

Mahkeme'nin hesap verebilirlik ve adalete erişim açısından insan hakları konularının ele alınmasına ne ölçüde katkıda bulunabileceğinin, önemli ölçüde Afrika Komisyonu'nun Mahkeme'yi ele geçirmek için sahip olduğu yetkiyi kullanmak için gösterdiği çabaların düzeyine bağlı olduğu anlamına gelir. Bu yol, Afrika Komisyonu'nun yarı yargısal kararlarını bağlayıcı kararlara dönüştürmek için de önemlidir. Bu nedenle, Afrika Komisyonu'nun davaları Afrika Mahkemesine havale etmede proaktif olması tavsiye edilir.

- Afrika Mahkemesi'nin bireylerden ve STK'lardan davaları alma yetkisi, bir taraf devletin bireysel başvuruları alma yetkisini kabul eden özel beyanının varlığına bağlıdır. Bu durum, devletlerin bu tür özel beyannameyi geri çekme uygulaması ve devletlerin bunu Afrika Mahkemesi'nin yargı yetkisini reddetmek için bir savunma olarak kullanmaya sürekli güvenmeleri nedeniyle tehdit altındadır. Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesi uyarınca gerekli beyanı yapmak için Afrika devletlerinin rızasını almak için savunuculuk yapmak ve bunun için çalışmanın yanı sıra, beyanda bulunanları korumak da esastır. Bunun için, AfB, devletleri diplomatik etkileşimleri içerebilecek ve bu tür geri çekilmelerin insan haklarının korunması üzerindeki olumsuz etkilerini vurgulayabilecek 34(6) maddesi beyanlarını geri çekmekten caydırabilecek mekanizmalar tasarlamalıdır. Ayrıca, Mahkeme'nin çalışmaları hakkındaki yanlış anlamaları azaltmak için Afrika Mahkemesi ile üye devletler arasında diyalogu teşvik eden yollar oluşturulmalıdır.

- Afrika Mahkeme Protokolü'nün en önemli sorunlarından biri, mağdurun adalete erişim hakkını, bir devletin Mahkeme'nin yargı yetkisini kabul eden özel beyanına bağlı kılan madde 34(6)'nın hükmüdür. Bu husus, insan hakları ihlalleri için adalete erişimin önünde ek engeller oluşturmaktadır. Bu nedenle, insan hakları ihlalleri için adalete erişimi iyileştirmek için, AfB Meclisi, bireylerin ve STK'ların Mahkemeye doğrudan erişmesine izin vermek için Afrika Mahkeme Protokolü'nün 34(6) maddesini değiştirmelidir. Bu değişiklik, Mahkemeyi Afrika'daki insan hakları ihlallerinin mağdurları için daha erişilebilir hale getirecektir. Bu değişiklik yapılana kadar, özel beyanların yapılmasına ve Afrika Komisyonu'nun Mahkeme'ye el koyma yetkisini kullanmasına ilişkin yukarıda belirtilen tavsiyelerin uygulanması önemlidir.

- Afrika Mahkemesi'nin Afrika Şartı'nın boşluklarını ve eksikliklerini doldurma çabası övgüye değerdir. Ne yazık ki, kusurları nedeniyle, Mahkeme'nin yaklaşımları her zaman amaçlanan sonucu vermeyecektir. Bu nedenle, Afrika Mahkemesi'nin yorumlarının ve kararlarının etkinliğini ve kabul edilebilirliğini artırmak için zımni hakların tanımlanması ve kodlanması gerekmektedir. Mahkeme tarafından tanınan zımni hakların açıklığa kavuşturulması ve mümkün olduğunda kodlanması için ortak bir çaba gösterilmelidir. Bu, Afrika Şartı'nda yapılan değişikliklerle veya bu hakları açıkça sıralayan ek protokollerin benimsenmesiyle başarılabılır. Böylece belirsizlik azaltılabilir ve yasal yorumlarda öngörülebilirlik artırılabilir.

KAYNAKÇA

- Adjolohoun, Sègnonna H. “A Crisis of Design and Judicial Practice? Curbing State Disengagement from the African Court on Human and Peoples’ Rights.” *African Human Rights Law Journal* 20, no. 1 (2020): 1-40. <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2020/v20n1a1>.
- African Court on Human and Peoples’ Rights. “Comparative Study on the Law and Practice of Reparations for Human Rights Violations.” (2019). <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/11/Comparative-Study-on-the-Law-and-Practice-of-Reparations-for-Human-Rights-Violations.pdf> erişim tarihi: Şubat 14, 2024.
- African Court on Human and Peoples’ Rights. “Fact Sheet on Filing Reparation Claims.” (2020). <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/FACT-SHEET-ON-FILING-REPARATION-CLAIMS-Revised-October-2020.pdf> erişim tarihi: Şubat 1, 2024.
- African Union. “Conference on the Implementation and Impact of the Decisions of the African Court on Human and Peoples.” *The Dar Es Salaam Communiqué*, (2021).
- Amnesty International. “Why the African Court Should Matter to You.” (2023). <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2023/06/why-the-african-court-should-matter-to-you/> erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.
- Cartes Rodríguez, Cartes JB ve Íñigo L Álvarez. “The Case Law of the African Court on Human and Peoples’ Rights in Libya following the Arab Uprisings: Lessons Learned for the Consolidation and Legitimation of the Court.” *African Human Rights Law Journal* 20, no. 1 (2020): 78-102. <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2020/v20n1a3>.
- Centre for Human Rights. “Centre for Human Rights Expresses Concern about the Withdrawal of Direct Individual Access to the African Court by Benin and Côte D’Ivoire.” *Press Statement*, Mayıs 5, 2020, https://www.chr.up.ac.za/images/centrenews/2020/Centre_for_Human_Rights_expresses_concern_about_the_withdrawal_of_direct_individual_access_to_the_African_Court_by_Benin_and_Cote_d_Ivoire.pdf erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.
- Declaration of the United Republic of Tanzania, https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/Declaration_Tanzania.pdf erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.
- Dothan, Shai. “The Three Traditional Approaches to Treaty Interpretation: A Current Application to the European Court of Human Rights.” *Fordham International Law Journal* 43, no. 3 (2019): 765-794. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3241331>.
- Eckel, Jan. “The Rebirth of Politics from the Spirit of Morality: Explaining the Human Rights Revolution of the 1970s.” iç. *The Breakthrough: Human Rights in the 1970s*, eds. Jan Eckel ve Samuel Moyn, 226-260. University of Pennsylvania Press, 2013.
- Enabulele, Amos O. “Incompatibility of national law with the African Charter on Human and Peoples’ Rights: Does the African Court on Human and Peoples’ Rights have the final say?” *African Human Rights Law Journal* 16, no. 1 (2016): 1-28. <http://dx.doi.org/10.17159/1996-2096/2016/v16n1a1>.
- Evans, Malcolm and Rachel Murray, eds. (2008), *The African Charter on Human and Peoples Rights: The System in Practice 1986-2006*, 2nd edition. Cambridge University Press, 2008.
- Harašić, Žaklina. “More About Teleological Argumentation in Law.” *Pravni Vjesnika* 31, no. 3-4 (2015): 23-50. <https://hrcak.srce.hr/155851>.
- Hathaway, Oona A. “Why Do Countries Commit to Human Rights Treaties?” *The Journal of Conflict Resolution* 51, no. 4, (2007): 588-621. <https://doi.org/10.1177/0022002707303046>.
- Heyns, Christof. “The African Regional Human Rights System: In Need of Reform?” *African Human Rights Law Journal* 2, no. 1 (2001): 155-176.
- International Justice Resource Center. Advocacy before the African Human Rights System: A Manual for Attorneys and Advocates Preventing and Remediating Human Rights Violations through the International Framework. (2016). <https://ijrcenter.org/wp-content/uploads/2016/11/Advocacy-before-the-African-Human-Rights-System.pdf> erişim tarihi: Mayıs 20, 2024.
- Juma, Dan. “Provisional Measures under the African Human Rights System: The African Court’s Order Against Libya.” *Wisconsin International Law Journal* 30, no. 2 (2012): 344-373.

- Kansra, Deepa. "Human Rights and the Practice of Cross-Referencing by Domestic Courts." *Kamkus Law Journal* 4, (2020): 117-129.
- Lord, Kenneth M. "Bootstrapping an Environmental Policy from an Economic Covenant: The Teleological Approach of the European Court of Justice." *Cornell International Law Journal* 29, no. 2 (1996): 571-606. <https://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol29/iss2/5>.
- Murray, Rachel. "Decisions by the African Commission on Individual Communications under the African Charter on Human and Peoples' Rights." *The International and Comparative Law Quarterly* 46, no. 2 (1997): 412-434. <https://doi.org/10.1017/S0020589300060498>.
- Nkrumah, Bright. "The Potential of the African Human Rights System in Addressing Poverty." iç. *Exploring the Link between Poverty and Human Rights in Africa*, ed. Ebenezer Durojaye ve Gladys Mirugi-Mukundi, 217-240. South Africa: Pretoria University Law Press, 2020.
- Notice of Withdrawal of the Declaration made under Article 34(6) of the Protocol to the African Charter on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights, https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/Withdrawal-Tanzania_E.pdf erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.
- Office of the High Commissioner for Human Rights. *CCPR General Comment No. 27: Article 12 (Freedom of Movement)*, CCPR/C/21/Rev.1/Add.9, (Kasım 2, 1999).
- Rachovitsa, Adamantia. "On New 'Judicial Animals': The Curious Case of an African Court with Material Jurisdiction of a Global Scope." *Human Rights Law Review* 19, (2019): 255-289. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngz010>.
- Rachovitsa, Adamantia. "The African Court on Human and Peoples' Rights: A Uniquely Equipped Testbed for (the Limits of) Human Rights Integration?" iç. *Human Rights Tectonics: Global Dynamics of Integration and Fragmentation*, ed. Emmanuelle Bribosia ve Isabelle Rorive, 69-88. Intersentia, 2018.
- Reventlow, Yakaré-Oulé (Nani) J. ve Rosa Curling. "The Unique Jurisdiction of the African Court on Human and People's Rights: Protection of Human Rights Beyond the African Charter." *Emory International Law Review* 33, no. 2 (2019): 203-222. <https://scholarlycommons.law.emory.edu/eilr/vol33/iss2/1>.
- Samb, Moussa. "Fundamental Issues and Practical Challenges of Human Rights in the Context of the African Union." *Annual Survey of International and Comparative Law* 15, no. 1 (2009): 61-74. <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol15/iss1/5>.
- Shelton, Dinah. *Remedies in International Human Rights Law*, Third Edition. Oxford University Press, 2015.
- Slaughter, Anne-Marie. "A Typology of Transjudicial Communication." *University of Richmond Law Review* 29, no. 1 (1994): 99-137. <https://scholarship.richmond.edu/lawreview/vol29/iss1/6>.
- Sorel, Jean-Marc and Valérie Boré Eveno. "Article 31: General Rule of Interpretation", iç. *The Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary*, ed. Olivier Corten ve Pierre Klein. Oxford University Press, 2011.
- Squeff, Tatiana de A. F. R. Cardoso. "Cross-Fertilization as a Neocolonial Tool? Impressions Deriving from the Artavia Murillo vs. Costa Rica Case before the Interamerican Court of Human Rights." *Revista da Faculdade de Direito do Sul de Minas, Pouso Alegre, Edição Especial*, 2019: 107-131.
- Ssenyonjo, Manisuli. "Responding to Human Rights Violations in Africa: Assessing the Role of the African Commission and Court on Human and Peoples' Rights (1987–2018)." *International Human Rights Law Review* 7, (2018): 1-42.
- U.N. Human Rights Committee. *General Comment No. 31: The Nature of the General Legal Obligations Imposed on States Parties to the Covenant*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, Mart 29, 2004.
- Van Alebeek, Rosanne ve Andre Nollkaemper, "The Legal Status of Decisions by Human Rights Treaty Bodies in National Law." iç. *UN Human Rights Treaty Bodies: Law and Legitimacy*, ed. Helen Keller ve Geir Ulfstein, 356-413. Cambridge University Press, 2012.
- Viljoen, Frans. "A Human Rights Court for Africa, and Africans", *Brooklyn Journal of International Law* 30, no. 1 (2004): 1-66. <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol30/iss1/1>.

- Viljoen, Frans. “*Realization of Human Rights in Africa through Inter-Governmental Institutions.*” Doktora Tezi, Pretoria Üniversitesi, 2006.
- Viljoen, Frans. “Understanding and Overcoming Challenges in Accessing the African Court on Human and Peoples’ Rights”, *International and Comparative Law Quarterly* 67, (2018): 63-98. <https://doi.org/10.1017/S0020589317000513>.
- Viljoen, Frans. *International Human Rights Law in Africa*, 2nd edition. Oxford University Press, 2012.
- Wiener, Antje and Philip Liste. “Lost Without Translation?: Cross-referencing and a New Global Community of Courts.” *Indiana Journal of Global Legal Studies* 21, no. 1 (2014): 263-296. <https://doi.org/10.2979/indjglolegstu.21.1.263>.
- Withdrawal for review by the Republic of Rwanda from the Declaration made under article 34(6) of the Protocol to the African Charter on Human and Peoples’ Rights on the Establishment of an African court on Human and Peoples’ Rights, <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/Withdrawal-Rwanda.pdf> erişim tarihi: Mayıs 22, 2024.